

कांचनगडची मोहना.

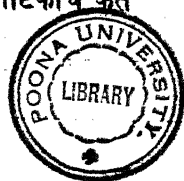
हैं नाटक

रा० रा० कृष्णाजी प्रभाकर खाडीलकर बी. ए.

“ सवाई माधवराव यांचा मृत्यू, कीचकवध, बायकांचें बंड,
भाऊबंदकी, संगीत मानापमान ” या नाटकांचे कर्ते

यांनी लिहिलें

तें

पुणें येथें ' चित्रशाळा ' छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध केलें.

आवृत्ति तिसरी.

सन १९१०

किंमत बारा आणे.

* बालबोध व्याकरण पुस्तक १ (रा. रा. मि. जोशीकृत)	०—२—६
* " पुस्तक २	०—६—०
* प्रौढबोध व्याकरण	१—८—०
बालबोध मराठी व्याकरण	०—५—०
* शिक्षणोपयोगी मानसशास्त्र	०—२—६
इंग्लिश कंप्यानियन (मराठी व्याकरण)	०—१२—०
* कांप्रेहेन्सिव्ह मराठी व्याकरण (इंग्रजीत)	१—१२—०
* पद्यसमुच्चय	०—६—०
केकावली सुलभ	०—४—०
अलंकारविवेक	०—६—०
मराठी शब्दसिद्धि	०—८—०
* व्याकरणावरील निबंध (कै. चिपळूणकरकृत)	०—१२—०
* व्यवहारोपयोगी रसायनशास्त्र (श्री. बा. मिरजकरकृत)	०—१२—०

शालोपयोगी पुस्तकें (डेपोचीं.)

* इन्फंट प्रायमर	०—२—६
* बालबोध पहिलें पुस्तक	०—२—६
* बालबोध दुसरें "	०—३—६
* " तिसरें "	०—३—६
* " चौथें "	०—७—०
* " पांचवें "	०—८—०
* " सहावें "	०—१०—०
* " सातवें "	०—१४—०
* मार्सडेनकृत हिंदुस्तानचा इतिहास	१—०—०
* हिंदुस्तानचा रहिवासी	०—१२—०

* लांगमन कॉपी बूक (नं. १ ते ४ प्रत्येकी किंमत)	०—२—०
लांगमन कित्याप्रमाणें ४ नंबरचीं आखलेलीं कोरीं बुकें (प्रत्येकीं पानें १६)	०—०—६
* तोंडचे हिशेब भा. १	०—१—३
* तोंडचे हिशेब भाग २	०—२—३
* युक्लिडकृत भूमिती पहिलें बूक	०—४—०
* महत्त्वमापन	०—४—६
* देशी जमाखर्चपद्धति	०—२—६
दीक्षितकृत सृष्टचमत्कार	०—२—०
* वृत्तदर्पण	०—२—०
* व्युत्पत्तिप्रदीप	०—३—०
* आरोग्यमार्ग	०—१—६
* शेतकी वाचनपाठ भाग १	०—०—९
* सदर भाग २	०—१—०
* सदर भाग ३	०—१—६
* नवनीत	०—१३—०

लहान मुलांकरितां फारच उपयोगी पुस्तकें.

सुलभाक्षरज्ञान-मुलांना थोडक्यांत अक्षरओळख होण्याजोगें मनोरंजक सचित्र पुस्तक. (सहा प्रतींस ट. ख. १॥-) किं. प्र. ०-०-६

मुळाक्षरांचे चित्रयुक्त रंगीबिरंगी पत्ते:—या प्रत्येक पत्त्यावरील वस्तूंचीं वगैरे सुरेख चित्रें काढिलीं आहेत; त्यापासून मुलांस जोडाक्षरांसुद्धां सर्व अक्ष-

रांची व आंकड्यांची माहिती सुलभ रीतीने व	
लौकर होईल. व पत्त्याप्रमाणें व्यवस्था केल्यामुळे	
खेळांत खेळ व शिक्षणांत शिक्षण अशी सोय केली	
आहे. प्रत्येक जोड सुंदर कागदी पेटेंत घातला आहे. किं.	०—४—०
सचित्र अक्षरबोध	०—६—०
सचित्र अक्षरलिपि	०—२—०
कानडी सचित्र अक्षरलिपि	०—२—०
हिंदुस्थानी सचित्र अक्षरलिपि	०—२—०
सचित्र मुंबई इलाख्याचें वर्णन	०—१—०
चिमुकल्या गोष्टी भाग १ ला	०—४—०
वस्तुपाठमाला भाग १ ला (गोखलेकृत)	०—५—०
वस्तुपाठमाला भाग २ रा ”	०—८—०
वस्तुपाठमाला भाग ३ रा ”	०—८—०
वस्तुपाठ कसे शिकवावे (रा० भि० जोशीकृत)	०—४—०
शालोपयोगी कवाईत पुस्तक १ लें.	०—१—०
किंडरगार्टनचे देणग्यांसंबंधी सोपीं गाणीं	०—२—०
शारदीय वाचनपाठमाला (पंडिता रमाबाईकृत भाग १)	०—१—६
पशुपक्षिवर्णनांचीं रंगबिरंगी चित्रयुक्त बुकें एकंदर १०	
(१ आपण्यांत १० पुस्तकें पोष्टांतून जातात) प्रत्येकास किं.	०—१—०
भातकुली (लहान मुलींस फारच उपयोगी)	०—४—०
शिक्षणसार (ह० कृ० दामलेकृत)	०—९—०
बालोद्यानशिक्षणमार्गदर्शिका (२० देणग्यांची माहिती सांगि-	
तली आहे.) बोरवणकरकृत	०—१०—०

ग्रांड डफच्या इतिहासावरील टीका. (विपलूणकरकृत.)	०—८—०
रायगंड किल्याचें वर्णन	०—८—०
इतिहासावरील निबंध (एकंदर सर्व निबंधामध्ये अतिशय उत्तम)	०—८—०
शिवजन्मोत्सव.	०—४—०
मराठ्यांच्या इतिहासाची साधनें. भाग ४ था.	
(वि. का. राजवाडे बी. ए. कृत)	१—०—०
” ” ” ” भाग १० वा	२—०—०

मनोरंजक पुस्तके.

मोरोपंताचा प्रभुद्रोह (अन्योक्तिपर कविता कृ. पां. लिमयेकृत)	०—२—०
घासीराम कोतवाल	१—०—०
सद्वर्तन	०—४—०
करमणूक (यांत मनास आल्हाद देणाऱ्या लहान लहान गोष्टी आहेत.)	०—७—०
विनोदमहदाख्यायिका (निबंधमालेंतील)	०—१२—०
सुभाषित (निबंधमालेंतील अति उत्तम वेंचे)	०—१२—०
रूपनगरची राजकन्या (रा. ह. ना. आपटेकृत ऐतिहासिक सचित्र कादंबरी.)	१—१२—०
साम्र बाण कादंबरी (पारखी शास्त्रीकृत)	१—८—०
कांचनगडची मोहना नाटक—(रा. खाडिलकर बी. ए. कृत.)	०—१२—०
कीचक-वध	०—१२—०
बायकांचें बंड	०—१२—०
भाऊबंदकी	०—१२—०
सवाईमाधवराव यांचा मृत्यु	०—१२—०

APR 1953

हे पुस्तक सन १८६७ च्या २५ व्या आक्याप्रमाणे नोंदिले आहे.

6721

0155:2M721:

Eo

हे नाटक

रा० सा० गणेश श्रीकृष्ण खापर्डे

बी. ए. एलएल. बी. हायकोर्ट वकील

प्रांत वेन्हाड, यांस

त्यांची रसिकता, सहृदयता, मार्मिकता व
बहुश्रुतता, इत्यादि गुणांबद्दल
ग्रंथकर्त्याने

अर्पण

केले आहे.

—o—

प्रस्तावना.

‘ तालीक्रोट ’ येथें इ० स० १५६५ सालीं विजयानगर व विजापूर यांमध्ये भयंकर लढाई होऊन विजयानगरचा पूर्ण नाश झाल्यावर सुमारे पंचवीस तीस वर्षांनीं म्हणजे सोळावे शतकाचे अखेरीस, या नाटकांतील कथाभाग घडून आला अशी कल्पना केली आहे.

ता० ८।९।१८९८

ग्रंथकर्ता.

दुसरी आवृत्ति.

ह्या नाटकास ‘ कोल्हापूर, आठ्यापाठ्या-कुबर्ने ’ ७५ रुपये बक्षीस दिले असून रंगभूमीचे सोईसाठी या आवृत्तीत ‘ महाराष्ट्र नाटक मंडळीचे ’ सुचनेवरून महत्त्वाचे फेरफार केले आहेत. ह्यासंबंधानें माझ्या कित्येक मित्रांनीं वेळोवेळीं ज्या सुचना केल्या त्याबद्दल त्यांचा फार आभारी आहे.

पुणें, ता० ३०।१।१९०६

ग्रंथकर्ता.

तिसरी आवृत्ति.

ह्या आवृत्तीतील चित्रे ‘ महाराष्ट्र नाटकमंडळी ’ च्या नटांच्या त्या त्या प्रसंगाच्या फोटोवरून तयार केली आहेत.

ता. १ मार्च १९१०

ग्रंथकर्ता.

कांचनगडची मोहना.

अंक पहिला.

प्रवेश १ ला.

स्थळ:—कांचनगडावरील बाग.

(मोहना व यमुना हार गुंफीत गुंफीत येतात.)

मोहना—गडे यमुने, तुझ्याप्रमाणे माझेही लग्न मोऱ्यांच्याच वाड्यांत झालें. तुझ्या ध्यानांत ही गोष्ट आली नसेल; पण मी लहानपणापासून पाहतें आहे, जसें जसें आपलें माझे होत जातें तसेंच हुबेहूब तुझेंही होतें.—मला त्या वाड्याचा लहानपणापासूनच तिटकारा होता, तुला आवडतो का तो?

यमुना—मला देखील त्या वाड्याचें भयच वाटतें. माझ्या मनानें आपलें खास घेतलें आहे, कीं त्या वाड्याचा माझ्या लग्नाला अपशकूनच झाला. आज लग्न होऊन तीन वर्षे होऊन गेलीं, सुख म्हणून कसें तें मला माहीत नाही. मोहने, पांच वर्षे झालीं नाहीत तुझीन् माझी गांठ पडून ?

मो०—शहाजी झाला त्या वेळीं कायती तुझी माझी गांठ. आज पांच वर्षे मीं कांहीं विजापूर पाहिलें देखील नाहीं. मग गांठ ग कशानें पडणार ?

य०—मी आपली मनांत म्हणत होतें, प्रतापरावांना दरबाराला यावेच लागेल, आणि मग तुझीन् माझी आयतीच गांठ पडेल. पण आज पांच वर्षांत प्रतापराव विजापुराकडे फिरकले देखील नाहीत; काय झालें बाई कोणाला ठाऊक ! आतां आपल्या सुदैवानें त्या देवपुरच्या राजानें खंडणी यावयाचें नाकारिलें व वाटेंत कांचनगडाला पांचसहा दिवस मुकाम व्हावयाचें

ठरलें, म्हणून तुझीन् माझी गांठ तरी पडली; नाहीतर आणखी किती वर्षे अशींच लोटलीं असतीं, कोण जाणे !

मो०—देवपुरच्या स्वारीवर हंबीरराव खानाबरोबर आले आहेत, असें ऐकिलें, तेव्हां तुझीन् माझी गांठ पडेल म्हणून कितीतरी आनंद झाला म्हणून सांगूं ! (तिच्या हाराकडे पहात) हें ग काय यमुने, भरभर हार गुंफण्याची तुझी लहानपणची संवय मोडलीशी दिसते !

य०—असेंच आहे वाई ! माझ्या पूर्वीच्या सर्व संवयी मोडल्या ! मला आतां हार गुंफतां येत नाहीत, गाणीं म्हणतां येत नाहीत, कांहीं नाही ! मला ह्यांत कशांत सुखच वाटत नाही !

मो०—असें कां बरें यमुने ! आतां तुला काय कमी आहे ? हंबीररावासारखा सरदार आज विजापूर दरबारांत दुसरा कोणी नाही, आणि त्याची बायको म्हणें दुःखी, मी कशी ऐकेन पण ?

य०—तुला कसें खरें वाटेल ? राजाला वाटतें सगळी प्रजा नेहमीं दूधभातच खाते ! प्रतापरावांचें तुझ्यावर प्रेम आहे; तेव्हां तुला मजसारख्या अभागीच्या दुःखाची काय कल्पना असणार ! लग्न झाल्यापासून आज तागाईत प्रेमाचा शब्द कसा तो मला माहीत नाही.

मो०—काय ! हंबीररावांचें तुझ्यावर प्रेम नाही ? तुला सवत—बिवत तर नाहीना ? विचारतें रागावूं नकोस हो.

य०—रागावतें कशाला ? माझें भोक्तृत्व माझ्याबरोबर. सवत नाही ना बिवत नाही. तिकडे झालें तरी असेंच नेहमीं दुःखी बसायचें असतें. कोणी तरी अवदसेन त्यांच्यावर चेटूक केलें आहेस मला वाटतें. तो मोन्यांचे वाड्यांतील पश्चिमेकडचा हिरवा महाल नाही का,—

मो०—(उत्सुकतेन) काय त्या महालाचें ? हिरव्या महालाचें काय ?

य०—त्या महालांत स्वारी एकटी जाऊन फिरत असते ! तेथें दुसऱ्या कोणालाही जाण्याची परवानगी नाही. मलासुद्धां नाही ! सांडलेली वस्तु हुडकावी कीं नाही, त्याप्रमाणें ह्या खोलींतून त्या खोलींत स्वारी एकसारखी येरझारा घालीत असते ! मेली मी दुःखांत असतें तरी हरकत नव्हती, पण त्यांना तरी सुख असायचें होतें !

[संचित बसते]

मो०—(स्वगत) माझ्या लग्नाच्या आदले दिवशीं मला एकटीला गांठून त्याच हिरव्या महालांत हंबीररावांनीं माझी शेवटची मनधरणी केली होती—

य०—लहानपणची तूं माझी मैत्रीण म्हणून तुला विचारतें. खरें सांग मोहने, कोणीं अवदसेनें जादु-टोणा केला असावा असें नाहीं तुला वाटत ?

मो०—तो मोऱ्यांचा वाडा कीं नाहीं भुताटकीनें भरलेला आहे हो. मी सुद्धा त्या हिरव्या महालांत एकदां भ्यालें होतें; मला असा भास झाला,— अग बाई ! हंबीरराव ! (दचकल्यासारखें करून) होय तेच ! तुला दिसत नाहींत ? ते पहा लांब, आपल्याकडेच येत आहेत.

य०—(पाहून) होय. गडे, होय ! मला जलदी हार गुंफू दे. स्वारी येईतों हाराला कांहीं रूप तरी आलें पाहिजे.

मो०—(स्वगत) हिरव्या महालांत मला एकटीला गांठलें त्या दिवशीं सारखाच आजही हिरवाच पोषाख हंबीररावांनीं केला आहे ! यमुना म्हणते त्याप्रमाणें हंबीररावांच्या मनास मोह पाडणारी अवदसा कोण, कोण बरें ? मोहना तर नसेलना ? (भ्याल्यासारखें करून) अग बाई, हे अगदींच जवळ येत चालले ! ह्यांना कसें चुकवूं ? येथें मी एकटी ! (यमुनेकडे पाहून) खरें, यमुना आहे येथें. मी अगदींच घाबरून गेलें होतें. तिकडच्या कटाची बातमी विजापुरला समजली नसेलना ? ही मोहना या कारस्थानाचें कारण—जगदंबे, माझ्या कल्पना सर्व खोट्या ठरीव. (हंबीरराव येतो.) (उघड) अग यमुने, ते अगदीं जवळ आलेना !

हं०—(स्वगत) जें पाहिजे म्हणून इतका उद्योग, तेंच नशिबीं आलें आहे; पण जें नको तेंही पण त्याच्याबरोबरच आहे. लांबून मोहनेला तेव्हांच ओळखली म्हणून इकडे यावयास निघालों; पण आम्ही होऊन आमच्या गळ्यांत बांधलेली थोंड मोहनेच्या शेजारी आहे, हें मला कसें दिसलें नाहीं कोण जाणे ! आतां इतक्या जवळ आल्यावर ह्यांच्याशीं बोलल्याशिवाय जाणें गैरच. [जवळ जातो.]

मो०--यमुने, तूच त्यांच्याशीं अगोदर बोल गडे; अशी एकाएकी गांठ पडली, म्हणून मी अगदीं गोंधळून गेलें आहे !

हं०--प्रतापरावांशीं बराच वेळ राजकारस्थानासंबंधानें बोलत बसल्यानें माझें मस्तक अगदीं तापून गेलें होतें, म्हणून असाच बागेंत जरा हिंडत होतो. अनायासें आपल्या दर्शनाचा लाभ झाला. मैत्रिणीमैत्रिणीच्या गोड भाषणांत माझ्या येण्यानें व्यत्यय तर नाहीना आला ?

य०--गोड भाषण कसलें ? स्वारी जवळ आलेली पाहून मोहनाबाईनीं, मला विचारावयास सांगितलें कीं, भाऊजींना वयनींची गांठ व्यावयाला काल-पासून वेळ नाही का मिळाला ?

हं०--राजकारस्थानामुळें फावलें नाही, त्याची माफी असावी.

मो०--पांचसहा दिवस मुक्काम आहेना ?

हं०--सातआठ दिवस निदान येथें रहावें लागेल, असा रंग दिसतो. खरोखर पादशहाच्या खास बागेंतही असलीं सुंदर फुलझाडे मी पाहिलीं नव्हतीं !

य०--प्रतापरावांना सुवासिक फुलांची फार आवड आहे; तेव्हां या बागेस तर ते जीव का प्राण करितात—

हं०--त्यांत मोहनाबाईंची व्यवस्था; मग नन्दनवनाचा थाट येथें दिसावा हें रास्तच आहे. (यमुनेकडे) वा ! आपण हार गुंफण्यांत गुंतलेल्या दिसत आहां !

मो०--यमुनाबाईस येथें माळ्याचें काम करण्यास लावलें त्याबद्दल राग-बिग नाहीना आला ?

हं०--आपल्यासारख्या कुशल गुरूच्या हाताखालीं काम शिकण्याची संधि मिळाली, हें तिचें भाग्यच समजलें पाहिजे !

मो०--मी का त्यांना शिकविणार ! गेंदबाज हार कसे गुंफावेत हें शिकण्याकरितां तर त्यांना बागेंत घेऊन आलों.

हं०--असें असेल तर गुरूहून शिष्याचीच चलाखी अधिक दिसते. कारण, हिचा हार तर अद्याप अर्धासुद्धां गुंफलेला दिसत नाहीं.

य०--मोहनाबाई, मला नुसतें गुरू म्हटल्यानें मी कांहीं गुरू होत नाहीं. स्वारीलाच परीक्षा करूं दे, शिष्य कोण व गुरू कोण ? (मोहनेच्या हातांतील

हार घेऊन) ही माझी अर्धासुधी झालेली गुंफण पहा, नाहींतर ही वीण कशी सुंदर पडत गेली आहे ती पहा !

हं०—(निरखून पहात.) हा वायकोचाच हार पडला, तेव्हां त्याला नावें ठेऊन सोय नाहीं ! (दुसरा घेऊन) खरें बोलावयाचें म्हणजे तारीफ करण्याच्या योग्यतेचा हाच हार.

य०—का झाले मोहने, कोण शिष्य व कोण गुरु तें ठरलें ! तुला की नाहीं, दुसऱ्याची उगीच प्रशंसा करण्याची फार संवय !

मो०—तुझा हार पुरा झाला नाहीं, म्हणून तसा दिसतो. पुरा झाल्यावर माझ्याहून कितीतरी चांगला दिसेल.

हं०—(यमुनेस तिचा हार देऊन) हं, होऊं या एकदां पुरा.—जसा हा हार मोहक दिसतो, तसा ह्याचा सुवासही अत्यंत गोड आहे. (वास घेत) माझे चढलेलें मस्तक ह्याच्या सुवासानें अगदीं शांत झालें. (मोहनेस हार परत देतांना) कोणचीही वस्तू झाली तरी ती योग्य स्थानीच शोभते !

[हार पुढें करितो.]

मो०—तर मग आपल्या हातांतच असूं या.

हं०—येथें आल्यानें हा अलभ्य लाभच झाला म्हणावयाचा. मला येथें बराच वेळ झाला, कामाची तसदी फार असल्यामुळें मला आतां रजा असावी.

मो०—यमुनाबाईंचा हार तयार होई तो रहावयाचें होतें ना ?

हं०—त्याला फार वेळ लागेल. तयार झाल्यावर मी मग पाहीन. (जाऊं लागतो.) (स्वगत) ह्या लतामंडपाच्या आड जर गेलों, तर मी येथेंच आहे असें ह्यांना काहीं वाटावयाचें नाहीं.

[आड जातो.]

मो०—गडे, यमुने, आपण आणखी फुलें तोडूं या. स्वारीकरितां मला आणखी एक हार गुंफला पाहिजे. मग मी गुंफायला लागलें म्हणजे माझे पाहून तूंही तसाच गुंफ, म्हणजे तुझाही हार सुंदर होईल.

य०—मी त्यांच्या हातांत हार पहावयास दिल्यामुळें तुला हा दुष्पट वासच झाला.

[जातात.]

हं०—(पुढें घेऊन) मोऱ्यांच्या हिरव्या महालांत मी धरावयास धांवल्यामुळें रागावलेल्या मोहनेच्या सुंदर शरिरावर जी लावण्याची लकाकी त्या वेळीं दिसली, त्या मोहक तेजांत ह्या शांत वेळीं जरा तरी कमीपणा असावयाचा

होता ! मोहक मोहने, तुला आपलीशी करण्याची संधि येईल म्हणून आज पांच वर्षे वाट पहात बसलो; अखेरीस आज तुझ्या हातचा हार माझ्या गळ्यांत लटकला ! देवगडच्या स्वारीचा वाहेर बहाणा करून कांचनगडचा हा मौल्यवान् खजिना ताच्यांत घेण्याच्या माझ्या गुप्त बेतास शकून तर उत्कृष्ट झाला म्हणावयाचा ! मोहने, पिलाजीचें मुत्सद्दी बोलणें जर मला काल खोडून टाकतां आलें असतें, तर आतां माझ्या छातीवर रुळणारा हा हार मजकरितां म्हणूनच तुझ्या कोमल हातांनीं गुंफिला असता ! (हार हातांत घेऊन) किती सुबक ! किती गोड ! मोहनेच्या हातांनींच गुंफलेला ! ह्या फुलांच्या प्रत्येक पाकळींत जादू ओतप्रोत भरलेली असली पाहिजे ! विश्वामित्र ब्रह्मर्षि बनल्यानंतरही जर ह्या हारावरचा वारा त्याच्या आंगावरून गेला असता, तर तो कुठ्याहूनही अतिनिध असें रूप धारण करून मोहनेच्या पायांत घुटमळत राहण्यास खात्रीनें तयार झाला असता ! ह्या फुलांहूनही मृदु अशा हातांत हा हार धरून पुष्पवाटिकेंतून फिरतांना मोहनेस जर शुक्रमहामुनींनीं पाहिलें असतें, तर रंभेपुढें केलेल्या पांडित्यांतील एक शब्दही त्यांच्या तोंडांतून निघाला नसता !—मोहना दांडगाईनें आपलीशी केली तर सरदार मंडळी नांवें ठेवतील ह्या क्षुल्लक भीतीनें मीं चार वर्षे उगीच व्यर्थ दवडलीं. सरदारांना कोण विचारितो म्हणा; पण दांडगाई केल्यानें मोहनेला आवडणार नाही. सध्यां मला या कामीं पिलाजीच्या तंत्रानें वागलें पाहिजे.

[जातो.]

अंक १—प्रवेश दुसरा.

—:०:—

स्थळ—प्रतापरावाचा वाडा.

(प्रतापराव, दवलतराव, व दादासाहेब कोठारे.)

द०—प्रतापराव, माझा सल्ला मीं पूर्वी सांगितलेलाच आहे. आजच्याच प्रसंगीं भांडण उकळून काढूं नये.

दा०—प्रतापराव म्हणतात तेंही खरें आहे, आणि दवलतरावांचेंही खोटें नाही. खरें आणि खोटें निवडीतबिबडीत बसण्याचें माझे काम नाही. शास्त्राभ्यास ज्यांनीं केला असेल, त्यांनीं असल्या पोकळ वादांत शिरावें.

प्र०—तुमचें पांडित्य नको.

दा०—तुमच्या वडिलांनादेखील मी मांडीवर खेळविलें आहे. काय त्यांची चतुराई ! प्रत्येक गोष्ट मला येऊन विचारावयाची ! शिवाय असें असतें, वृद्धांचा उपदेश तरुणांना रुचत नाही; म्हणून जेव्हांतेव्हां मलसत देण्याचे भानगडींत मजसारख्या बुद्ध्यांनीं पडूं नये. पण लावून खेळण्याचे वेळीं म्हाताऱ्या भीष्म चार्यांनीं कौरवांना किंवा पांडवांना कोणालाच दोन कानगोष्टी सांगितल्या नाहीत !

प्र०—ह्यांचें पुराण सुरू झालें ! थोडक्यांत सांगा, माझा बेत तुमच्या मनास येतो ना ?

दा०—त्याही पक्षाचें मी मंडन करीत नाहीं, आणि याही पक्षाचें खंडन करीत नाहीं. शहाणपणाचा हाच मार्ग आहे. द्रौपदीला भरसभेंत जेव्हां ओढली, तेव्हां भीष्म, द्रोण, कृपाचार्य, वगैरे मजसारख्या बुद्धी मंडळी राजसभेंत काय कमी होती ? पण कोणाच्या तरी तोंडांतून ह्याला रागाचा किंवा त्याला लोभाचा व्र तरी निघावयाचा होता. कृष्णशिष्टाईचे वेळीं हीच कथा; सभेंतले सगळे थरडे गुपचुप होते !

प्र० - तें नको आहे आतां—

द०—पादशहाचा वकील केव्हां येणार आहे ?

प्र०—हंबीरराव आले म्हणजे केव्हां येणार तें समजेल.

द०—खंडणी बावयाची नाहीं हें तर ठरलेंच, पण देत नाहीं असेंही म्हणूं नये. आतांची वेळ कशीतरी मारून न्यावी; म्हणजे सगळ्या ज्यूहवाल्यांना इषारा देऊन जय्यत तयारी ठेवावयास सांपडेल. आणि देवपुराहून खंडणी घेऊन पादशहाचें लष्कर परत आल्यावर कांहींतरी मधाचें बोट दाखवून, एकदम छापा घालून, त्यांचा खजिना लुटण्यास ठीक पडेल.

प्र०—द्रव्यासाठीं, दवलतराव, त्या पांडव्या फटफटीत रुपड्यांसाठीं आजच अपमान सोसावा काय ? अहो, दसदहाहजारांना सतत दहा वर्षें पुरेल एवढा प्रचंड खजिना कशाला गोळा केलात ? सतत दहा वर्षें लढाईच्या वादळाशीं झुंजण्यास हा गड लायक व्हावा म्हणून कशाला ह्या कांचनगडावर एवढी खस्त खाळीत ? ह्या हरामखोर पादशहाचेपुढें मस्तक केसभरही वांकवावयाचें नाहीं, अशा सर्वांनीं घतलेल्या आणाशपथा, दवलतराव, आपण विसरलांत काय ?

द०—शपथ विसरलों नाही. माझे इतकेंच बोलणें कीं, गनिमी काव्यानें कार्यभाग साधावा.

प्र०—मानगुटीवर बसून शत्रूचें नरडें दांतांनीं कडाकड फोडण्याची जी वेळ, त्या वेळीं कसला गनिमी कावा ! खानाच्या छावणीत एकटा सांपडलों असतो, तरी देखील आमचें रक्तशोषण करून फुगलेल्या ह्या विजापुरच्या दुस्मानापुढें माझे डोकें केंसभरही लवले नसतें ! गनिमी कावा लढवून ह्या चोरांना पंचवीसतीस वर्षे विजयानगरचे उरावर थयाथया नाचूं दिलेंत—बस्स झाली इतकी गुलामगिरी !

द०—व्यूहाचे मुख्य आपण आहां तेव्हां आपले हुकूम केव्हांही आम्हांला शिरसावंद्य आहेत. बाकी मी जर प्रतापराव असतो, तर ह्या वेळेस गनिमी कावा करण्यास चुकतोना !

प्र०—आणि मी जर दवलतराव असतो, तर युगानुयुगे गनिमी कावा करीत, यवनांच्या लाथाबुक्या खात, सर्व जन्म घालविला असता !

[हंबीरराव व पिलाजी येतात.]

दा०—हे आले हंबीरराव !

[सर्वांचे रामराम, या बसा, झाल्यावर]

प्र०—काय हंबीरराव, खानसाहेबांनीं पाठविलेले हे वकील वाटतें ?

हं०—छे: छे: ! हे माझ्या हाताखालचे पंचहजारी व माझ्या लष्करांतील मुख्य मुत्सद्दी आहेत. आपल्या वडिलांचा व पिलाजीराव मान्यांच्या घराण्याचा फार परिचय होता.

पि०—प्रतापरावांना मान्यांच्या घराण्यानें जाधवांकरितां काय काय केलें हें माहीत नसेल, पण त्यांच्या पदरच्या कोणाही वृद्ध सरदारास जाधवांकरितां मान्यांचे किती बळी पडले आहेत, हें माहीत असले पाहिजे.

दा०—संभाजीराव मान्यांचे नातू पिलाजीराव तेच आपण वाटतें ? चेहरा तर अगदीं तसा आहे ! हं हं हं ! संभाजीरावांनीं ह्या गडाची हवालदारी पंचवीस वर्षे केलेली आहे. गडकऱ्याचें काम त्यांच्या हाताखालीं वीस वर्षे मी केलेलें आहे.

प्र०—तर मग आमच्या दादासाहेबांच्या जुनाट दोस्तांपैकींच हे एक आहेत म्हणावयाचे !

पि०—दादासाहेबांचे जुनाट दोस्त तर खरेच; पण जाधवांचे त्याडूनही जुनाट नोकर आहेत !

प्र०—माने, तुमच्या घराण्याविषयी आमचे वडील नेहमी म्हणत, कीं ह्या घराण्यांतील प्रत्येक पुरुष मान हेंच धन समजत असतो. जाधवांचे नोकर म्हणवून घेण्यास जर तुम्हांला भूषण वाटतें तर जाधव घराण्यांतील शेवटच्या पुरुषाचे हुकूम पाळण्यास तयार आहां काय ? कां, उत्तर नाहीं ? ह्या प्रश्नाचें उत्तर तुम्हांस देतां यावयाचेंच नाहीं ! एकसारखी यवनांची थुंकी झेलीत राहिल्यामुळे, आमचे लोक इतके अजागळ, टाकाऊ, व मऊ झाले आहेत कीं, चाळीस वर्षांपूर्वीचें आमच्या लोकांतील तेज, मान, पीळ सर्व कांहीं नाहींसें झालें आहे. पिलजीराव, तुम्हीं माझ्या प्रश्नाला उत्तर दिलें नाहीं, ह्याचें मला वाईटही वाटत नाहीं, किंवा आश्चर्यही वाटत नाहीं; कारण, विजापूर सोडून आपणांला एक आठवडाही झाला नसेल !

पि०—प्रतापराव, सरकार,—आपल्या प्रश्नाला एकदम उत्तर देतां येत नाहीं, ह्याची मला लाज वाटते ! ज्याची भाकरी खावी त्याची इमानेइतबारें नोकरी करावी, ह्या आमच्या अत्युत्तम गुणावर एकदम पाणी ओतवत नाहीं.

प्र०—आपलें सर्वस्व दुसऱ्याच्या मुठींत देणाऱ्या तुम्हां सरदारांत कोणचा अत्युत्तम गुण उरला आहे ? मोंगलाच्या खोलींत आम्ही होऊन आमच्या मुली ढकलण्यास शिकलों, म्हणून रजपूत शेखी मिरवितात, तर हे विजयानगरचे सरदार, 'सर्व गुलामांत पहिल्या प्रतीचे गुलाम आम्ही,' म्हणून थोरवी सांगतात ? शिवाय माने, असें पहा; मोंगलांच्या हल्लींच्या अकबर बादशहासारखे पुरुष जर विजापुरच्या तक्तावर बसलेले असते, तर तुम्ही म्हणतां तेंही बरोबर झालें असतें. प्रत्येकाला आपआपल्या धर्माप्रमाणें वागूं देण्याचा त्या बादशहाचा कटा निश्चय, प्रजाजनांच्या सुखाकडे लक्ष देण्याची त्याची हौस, सरदार मंडळीवर मोठमोठ्या कामगिन्या सोंपवून त्यांच्या पराक्रमाचें कौतुक करण्याची बहिवाद, यांपैकीं कोणची गोष्ट तुमच्या विजापुरला आहे ? हा पादशहा राजधर्म पाळीत नाहीं तर त्याला आम्हीं धनी तरी कां मानावें ? माने, कोण कोणाला भाकरी चारतो ? विजापुरास ठेंचून खेंचलेली संपत्ति ह्या चोरांच्या बापजायांनीं आपल्याबरोबर आणिली होती वाटतें ! अहो, ही आम-

चीच संपत्ति ! तो सोनेरी महाल, तें हिरेजडित सिंहासन—सर्व—सर्व आमचें; आमच्या आजोपणजांनीं कित्येक वर्षे श्रम करून संपादन केलेलें ! तो बोल-धुमट बांधतांना किती हिंदु गुलामांना ह्या चोरांच्या चाबुकांचा मार दरोज खावा लागे, हें तुम्हांस माहीत आहे काय ? त्या भव्य मशिदीच्या छतावर सोन्याचा मुलामा चढवितांना, तुमच्या आमच्या आयांबहिणींना भ्रष्ट करून त्यांचे किती दागदागिने ह्या चोरांनीं हिसकावून घेतले, ह्याची तुम्हांला कल्पना तरी करितां येते काय ? माने, तुम्ही स्वतःचेच नोकर आहां. विजयानगरच्या तक्ताचे तुकडे तुकडे जरी झाले, तरी अद्याप त्याच तक्ताची तुम्ही भाकरी खात आहां, हें विसरूं नका.

द०—हंबीरराव, माने, प्रतापरावांचें हें बोलणें ध्यानांत धरून, आमच्या कालच्या प्रश्नांचें उत्तर दिलें पाहिजे.

हं०—होय, आणि त्या प्रश्नांचें उत्तर देण्यासच मी आतां आलों आहे. मान्यांनीं सुचविलेली मसलत मला बरी दिसली.

दा०—पिढीजाद्या नोकरांच्या तोंडांतून वावगी मसलत कधीही निघावयाची नाही ! मान्यांप्रमाणे कोठारेही जाधवांचे पिढीजादे नोकर आहेत; व मी दिलेला सल्ला देखील हंबीररावांसारख्या सरदारांना आवडल्याशिवाय राहणार नाही !

प्र०—मान्यांची अशी कोणती मसलत आहे ?

पि०—हंबीररावांचे खानसाहेबांवर मोठें प्रेम आहे, व ते खानसाहेबांना फार आवडतात. अशा स्थितींत खानाशीं उघड उघड युद्धाला उभें राहणें, यांच्या हातून कांहीं व्हावयाचें नाही. आम्ही अशी शपथ घ्यावयाला तयार आहों कीं, कटवाल्यांविरुद्ध आमच्या तलवारी म्यानांतून कांहीं बाहेर निघावयाच्या नाहीत,—

हं०—व आजच्या प्रसंगांतून आपण पार पडलां म्हणजे उघडपणें कटांत सामील होण्यास आम्ही तयार आहों.

द०—हंबीररावांचे कटवाल्यांवर मोठे उपकार आहेत. प्रतापराव, हंबीररावांसारखे प्रख्यात सरदार आम्हांला मिळाल्यावर जयाविषयीं शंकाच घ्यावयास नको !

प्र०--मग इतक्या गोष्टी ठरल्या म्हणावयाच्या, कीं खानाचा समाचार आमचा आम्हीं घ्यावा, व पुढील उद्योगांत-

हं०--हंबीरराव एकीकडे मन तर एकीकडे शरीर, असे खात्रीने वागणार नाहीत.

प्र०--हंबीरराव, तुमच्या वचनावर विश्वास ठेवून मी लढाईचा हुकूम देतो वरें. दवलतराव, सर्व गडकऱ्यांना हुकूम फरमावा, कीं एक प्रहरांत गड झुंजण्यास तयार झाला पाहिजे.

पि०--आम्हीही आमच्या तयारीस लागतो. खानाचा जासूद इतक्यांत आमच्याकडे यावयाचा आहे, तेव्हां आम्ही आतां येतो. राम राम-

[हंबीरराव व पिलाजी जाऊ लागतात.]

प्र०--(सर्व उठून हंबीररावांना पोंचवितांना) ठरल्या माणें आम्ही वाणू लागलोच म्हणून समजा. (हंबीररावांच्या खांद्यावर हात ठेवून) हंबीरराव, तुमच्यावर आमचा सर्व भार आहे. हंबीररावांचें वचन कालत्रयीं फिरावयाचें नाही, अशी विजापुरास तुमची कीर्ति आहे.

हं० व पि०--आमच्याबद्दल धास्ती नको. जेथें तुम्ही, तेथें आम्ही आहोंच समजा.—पुढेपर्यंत नको यायला ! येतो आतां. राम राम.

[जातात.]

प्र०--कोठारे, तुमच्या स्वाधीन केलेल्या धान्याच्या व दारूच्या कोठारा-संबंधानें फार सावधगिरीने वागा. कोठाराच्या किल्ल्या कोणाही चाकर माणसाच्या हातीं देऊं नका. माझ्या कोठारांत दगा नसल्यावर विजापुरासारख्या छप्पन पादशाही गडावर जरी तुटून पडल्या, तरी अपयशाची भीति बाळगावयास नको. आपल्या कोठाराचा पहारा दुप्पट करा. जा आपल्या कामाला लाग.

[दादासाहेब जातो.]

द०--हंबीरराव व पिलाजीराव ह्यांच्यावर कितपत विश्वास ठेवावा, ही शंका आहे; तेव्हां त्यांच्यावर सर्व भिस्त न ठेवतां, त्यांच्या या मदतीचा होतां होईल तो उपयोग करून घ्यावा.

प्र०--एक त्यांच्यावर विश्वास तरी ठेवावा, नाहीतर दगलबाज म्हणून त्यांना हाकून तरी द्यावें !

द०—एक घाव कीं दोन तुकडे, ही पद्धत मला नाही पसंत. उतावीळ होतां कामा नये. असें आहे प्रतापराव. तुम्हांला कोणच्याही गोष्टीचा संशय हा आपला येतच नाही. तुम्हांला कोणाचेंही म्हणणें एकदम खरें तरी वाटतें, किंवा खोटें तरी वाटतें. माझे मन संशयी आहे; पाहिजे तर भित्रें आहे म्हणा. पण शत्रूच्या गोटांतील कोणच्या सरदारावर किती विश्वास ठेवावयाचा, हें काम तुम्हीं मजवर-आणि माझ्या एकट्यावरच-सोंपविलें पाहिजे.

प्र०—बरें, हंबीरराव व पिलाजीराव ह्यांच्याशीं तुम्ही सांगाल तसें आम्ही वागतों, झालें ! बरें आतां मीं असें करतो, सर्व गड फिरून येतो. गडाची झुंजण्याची तयारी पुन्हा एकवार पाहिली म्हणजे मनाला बरें वाटेल ! (दवलतराव जाऊं लागतो.) कटांतील सर्व सरदारांना 'तयार असा' म्हणून इशारतीचीं पत्रे आतांच गेलीं पाहिजेत.

द०—त्याच उद्योगाला मी आतां लागतो.

[जातो.]

प्र०—(स्वगत) आमचेच सरदार, आमच्या विजयानगरचे सरदार, आमच्या धर्माचे सरदार, आमच्या हाडारक्ताशीं संबंध असलेले सरदार, आमच्याशीं दगलबाजी करतील, असें दवलतरावांना वाटतें तरी कसें ? विजयपुरकरांचे 'चाकर' म्हणवून घेण्यांत असलेली बीजाच्या या सरदारांना भूषण वाटत असेल अं ! ह्या लोकांनीं आमचे डोळे उघडे असतांना आमच्या घरांत शिरून पादशाही गाजवावी आणि विजयानगरचें तापलेलें रक्त गोठून थडगार व्हावें, हें संभवतें तरी कसें ? हंबीररावांवर पादशहाची मेहेरबानी आहे म्हणे ! आपल्या जिवार चाललेली या पादशहाची चैन पाहून जोंपयेंत हंबीररावांच्या मनांत द्वेषाग्नि पेटत नाही, आम्ही सरदारांचे बच्चे, आम्ही राजांचे वंशज, अशी आठवण होऊन जोंपयेंत हंबीररावांचे मन धडपडत नाही, आमच्या धर्माच्या यातना पाहून जोंपयेंत हंबीररावांच्या मनाला तळमळ लागून रहात नाही, तोंपयेंत पादशहा हंबीररावांची पाठ थोपटणार, तोंपयेंतच हंबीररावांना किताब मिळणार, आणि एकाद्या नासक्याकुचक्या खानाच्या ताबेदारींत स्वारीबरोबर फिरावयाला मिळण्याची मेहेरबानी होणार ! पादशहाच्या ताटांतील उष्टीं पकानें चाखावयाला मिळतात म्हणून विजयान-

गरच्या अन्नवर रखरखलेले निखारे ठेवण्यास हंबीरराव तयार होतिल काय ? नाही, नाही, विजयानगरचें शुद्ध रक्त अद्याप इतकें वाटलेलें नाहीं, अद्याप इतकें कुजलेलें नाहीं; आम्हां सरदारांच्या मनांत—(पडद्यांत मंजुळ आवाज) अरे ! मी विचार करीत करीत मोहनेच्या महालापाशीं आलों ! (कानोसा घेऊन) झोपाळ्यावर बसून दोघी तिघी ओंव्या म्हणत आहेत ! हलकेंच आंत जावें. (पडदा वर जातो. झोपाळ्यावर मोहना व यमुना बसल्या आहेत. जवळ चंपा दासी उभी आहे.)

य०—आतांचीं ओंवी शेवटची अं ! मेणा बाहेर उभा असेल.

मो० व य०—(मिळून)

कांचनाच्या किल्ल्यावरि,
कशासाठी ग उत्सव केला ।

य०— राजा शहाजी पुत्र झाला ।

मोहनाबाईला.

य०—(झोपाळ्यावरून उतरून) संबंध कांग ओंवी म्हटली नाहींस मोहने ?

मो०—पहिल्याचें नांव घेऊं नये असें आहेना ?

य०—असें का ? बरें तर मी येतें अं; मेणा बाहेरवाट पहात असेल. शेवटची ओंवी देखाळ मजबरोबर धड म्हटली नाहींस, ध्यानांत असूं दे अं !

[जाऊं लागते.]

मो०—आणखी एक ओंवी म्हणूं या. मग जायला निरोप देतें. अगदीं तूं जशी म्हणशील तशी म्हणतें मग तर राग नाहींना ?

य०—चंभे, तूं काल म्हणत होतीस ती ओंवी तुझ्या बाईसाहेबांना फार आवडतेना ?

चं०—पण ती ओंवी बाईसाहेब एकट्याच आपल्याशीं म्हणतात.

[मो० य० झोपाळ्यावर बसतात.]

य०—म्हणायचें अं बाईसाहेब, आतां एक शब्द सोडावयाचा नाहीं बरें !

य० व मो० (दोघी मिळून)

कांचनाच्या किल्ल्यावरि,
मोहित्यांची मोहना आली ।

मन मोडुनी राणी झाली ।

य०—प्रतापरावांची.

य०—आतां कांग मध्येच थांबलीस !

मो०—हो ! तूं अशा भलत्यासलत्या ओंव्या म्हणावयास लागलीस तरी मी कांहीं फसावयाची नाही !

य०—मी म्हणेन तशी म्हणणार होतीस ना ? तें तरी तुझें खोटें झालें ! बरें मी येतें आंता मोहने, पुन्हा वरचेवर गांठ पडेलच. मेणा अगदीं तयार दारांत उभा आहे.

मो०—मी आलें मेण्यापयत.

[दोघी जातात.]

प्र०—(पडें येऊन) हंबीररावांची बायको हिला भेटावयाला आली म्हणजे दोघीही आनंदानें ओंव्या म्हणतात, थडामस्करी करितात; पण तीच माझी आणि हंबीररावांची गांठ पडली म्हणजे आमच्या मनाला एका भयंकर आणि गूढ खड्ड्यांत पडल्यासारखें होऊन, सुख व शांति ह्यांपासून आम्ही लांब लांब पळतो आहोंसैं वाटतें ! उद्यां, आज, घटकेनं देखील लढाई जुंपविण्याचे आमचे बेत ह्यांना जर कळविले तर तें गोड हास्य क्षणांत नाहीसैं होईल, तें आनंदी कुजबुजणें बंद पडेल, व डोळ्यांत चमकणारा तो सुखाचा तजेला दुःखाश्रूनीं वाहून जाईल ! सर्व सृष्टींत ईश्वरानें सुखी कोणाला उत्पन्न केलें आहे, ह्याचा विचार करित असतां जर मोहनेच्या चेहऱ्याकडे दृष्टि गेली, तर बायकाच सर्वांत सुखी, असें एकदम उत्तर यावेंसैं वाटतें. परंतु गुलामगिरींतल्या अपमानाचा सर्व मारा ज्यांना रात्रंदिवस सोसावा लागतो, मान, अधिकार, आपलेपणा, ह्यांकरितां सर्वकाळ शरिरास झिजवून दुःखी शरीरांत मानी मनाचा ज्यांना कोंडमारा करावा लागतो, अशा असंतुष्ट व नेहमीं धडपड करणाऱ्या पुरुषजातीशीं असली मोहक व आनंदी जात ईश्वरानें ज्या अर्थी जखडून टाकिलेली आहे, त्या अर्थी जगांत कोणीच सुखी असूं नये, मोहनेनं देखील आनंदी राहूं नये, असाच ईश्वरी संकल्प असावासा दिसतो. ही पहा आनंदाची मूर्ति परत आली. चंपे, जल जा तूं. [चंपीच्या जागीं उभा राहतो.]

मो०—(पड्यांत) कायग सटवे चंपे, यमुनेला ती ओवी सांगावयाला तुला कोणींग सांगितलें होतें ? (बाहेर येतां येतां) नसता कारभार करण्याची हौस भारी. एकदां तिकडे स्वारीपार्शी तेवढी ओवी म्हणून दाखीव (पड्या-बाहेर) म्हणजे सुटलीस; ढालगज भवानी.

प्र०—मोहनेनेच ती ओवी प्रतापरावांना म्हणून दाखविली ! चंपीकडे काहीं दोष नाही !

मो०—केव्हां आली स्वारी बाई ! अगदीं न कळत !

प्र०—आपण जो कांचनगडावर जय मिळविला, त्याचें वर्णन चाललें असतांनाच मी आलों.

मो०—बायका कोठें जय का मिळवितात ?

प्र०—तें काय मला माहीत ! गाण्यांत होता तो मजकूर मी सांगितला.

मो०—कोणच्या ओवींत ?

प्र०—तीं ओवी नाहीं माझ्या ध्यानांत राहिली. आपल्या पराक्रमाचें तें वर्णन आपल्या तोंडून ऐकण्यासाठीं मी येथें आलों. बसायचें आतां झोपाळ्यावर.

[झोपाळ्यावर बसतात.]

मो०—आपल्या पराक्रमाचें वर्णन करायचें ना ?

प्र०—होय, आपल्या पराक्रमाचें.

मो०—कांचनाच्या किल्ल्यावरि

मुसलमानांनीं—

प्र०—मुसलमान कां म्हणून ह्या ओवींत ? कांचनगडच्या किल्ल्यावर, प्रतापरावाच्या रंगमहालांत, आणि मोहनेच्या तोंडीं, मुसलमान ?

मो०—ओवी पुरती ऐकायची तरी होती ? आपल्याला शत्रू असतात, म्हणूनच कीर्ति मिळत असते हो. —रावण जर नसता, सीतादेवीला जर त्यानें चोरून नेलें नसतें, तर एवढा पराक्रम करून दाखवायचा रामरायाला प्रसंगच आला नसता !

प्र०—आम्हांला हे शत्रूही नकोत, आमची देवी चोरून न्यावयास नको, व पराक्रम गाजवावयालाही नको !—हं संपीव एकदां ती ओवी.

मो०—कांचनाच्या किल्ल्यावरि,

मोहित्यांची मोहना—

प्र०—थांबायला काहीं नको.—आली—आणि तिनें काय पराक्रम केला ?

मो०—पण मी ही ओवी म्हणायचीच नाही.

प्र०—खात्रीने तुला असें झालें आहे, केव्हां एकदां ती ओवी म्हणून दाखवीन ! जिभेवर ती नाचते आहे, केव्हां बाहेर पडेन म्हणून ! हं म्हण ती.

मो०—कांचनाच्या किल्ल्यावरि,

मुसलमानांनीं दीला वेढा ।

विजयि वीराची दृष्ट काढा ॥

प्रताप—

प्र०—नवऱ्याच्या नांवांत काय ती सगळी लाज घेऊन भरली आहे. मोहने-

मा०—नांव घेऊन काय ती हाक मारावयाची अगदीं !

प्र०—ज्या नांवाचा जप घेऊन आम्ही बसतो, तें मोहक नांव उच्चारण्यास तुझ्यासारखी कांहीं आम्हांला लाज नाही वाटत !

मो०—बायका देखील नांवाचा जप करीत बसतात हो ! पण पुरुषांसारखी त्यांनीं लाज कोठें सोडली आहे ?

प्र०—दाराच्या आज उभे राहून आम्ही 'प्रतापराव' 'प्रतापराव' म्हणून पाहिजे तितक्या ओव्या ऐकिल्या, तरी हरकत नाही. महालांत आम्हीं पाय ठेवला, कीं लाजेचें राज्य सुरू झालें ! असला रिकामा हट्ट नको आतां. मोहित्यांच्या मोहनेनें कांचनगडावर कोणचा पराक्रम केला ? त्या पराक्रमाबद्दल तुला वाईट वाटत असेल तर ओवी म्हणणार नाहीस.—नाहींना म्हणायची ? जाऊं आम्ही ?

मो०—हें काय तें ! म्हणतें हो.

कांचनाच्या किल्ल्यावरि,

मोहित्यांची मोहना आली ।

मन मोहुनी राणी झाली ।

प्रतापरावांची !

प्र०—बायकांना नेहमीं आर्जवें करून घेण्याची संवयच !—'मन मोहुनी राणी झाली, प्रतापरावांची.'

मो०—या ओवीचा इतका कसला विचार करायचा पण ?

प्र०—मोहने तुला, खरें सांगूं का, मोहित्यांची मोहना माझी राणी ज्या वेळीं झाली, त्या वेळीं माझ्या आयुष्यांतील सर्वांत मोठी चूक मी केली, असें मला वाटतें.

मो०—असे कां वाटतें महाराज ? ह्या दासीच्या हातून सेवेत तर चूक झाली नाही ना ?

प्र०—तुझ्या हातून चूक होणें शक्य तरी आहे काय ? तूं सर्वगुणसंपन्न आहेस, म्हणूनच तुझ्याशीं मीं लग्न केले ही चूक केलीसें मला वाटतें.

मो०—जगदंबे, इकडच्या मनांत हे विचार तरी कसे येतात !

प्र०—पादशहाच्या जुलमाचें जूं झुगारून देण्याचे माझ्या हाडामांसांत लहानपणापासून खिळून राहिलेले बेत, लग्नपाशांत अडकूं नको, लग्नपाशांत सांपडूं नको, म्हणून ओरडत असतांना, मोहने तुझ्या ताब्यांत मीं आपलें मन जाऊं दिलें ! असो, झाली गोष्ट ती होऊन गेली. आतां मी अर्वाचित महालांत आलों याचें कारण तुला एक बातमी कळवावयाची आहे. एक दिवसांत पादशहाच्या सैन्याशीं लढाई जुंपण्याचा संभव आहे तेव्हां—तुजवरच्या आतिशय प्रेमासुळेच मी तुला हें सांगत आहे—शहाजी जसा आजोर्जी गेला आहे तशी तूंही या लढाईचा अखेर निकाल लागतों मोहित्यांच्या सोनगडावर रहावयास गेलीस—

मो०—नाहीं, महाराज, नाहीं; मी आपणांला सोडून कोठेही जावयाची नाहीं. आणि मोहनेला टाकून द्यावयास स्वारी पण कशी तयार होईल ?

प्र०—टाकून द्यावयाची मी गोष्ट तरी बोललों ? सोनगडावर कांहीं दिवस रहा; थोडकेच दिवसांनीं विजापुरांत समारंभानें जेव्हां आम्ही प्रवेश करूं, त्या वेळीं तुला न्यावयास येईन.

मो०—मागाहून न्यावयास यायचें, तें विजापुरचे तटावर आपलें सैन्य हल्ला करीत असतांना, मी बरोबर असलें म्हणून काय झालें ?

प्र०—व्हावयाचें काय ? तुला दुःख होईल म्हणून म्हणतों, ह्या वेळीं मज बरोबर राहण्याचा हट्ट धरूं नका.

मो०—महाराज, ज्या वेळीं आपण माझ्या हातांत लग्नकंकण बांधलें, त्याच वेळीं मी आपल्या सुखाची त्याप्रमाणें दुःखाचीही वाटेकरीण झालें आहे. मोहना जी आपली झाली, ती सुखाच्या सावळेंत तेवढी आपल्याजवळ राहण्याकरितां नव्हे; तर दुःखाच्या रखरखणाऱ्या उन्हांत देखील मोहनेनें आपल्या शेजारींच राहिलें पाहिजे. तालिकोटच्या लढाईनंतरही यवनांशीं जन्मभर ज्यांनीं उभा दावा ठेवला त्या महात्म्या संभाजीराव जाधवांची मी सून ना, आपल्या

वडिल च्या व्रताची दीक्षा लहानपणीच जगदंबेच्या पायांवर हात ठेवून ज्यांनी घेतला त्या नरवीरांची मी पत्नी ना ? विजापूरकरांच्य विरुद्ध विजयानगरास मदत करण्यास प्रथम असून तयार असलेल्या सूर्याजीराव मोहिल्यांची मी कन्या ना ? महाराज, आपणांपासून जर ह्या वेळी मी दूर राहिले तर सासरच्या आणि माहेरच्या दोनही कुळांना बट्टा नाही का लागणार ? नाही, माझ्या हातून अशी गोष्ट कधीही होणार नाही.

प्र०—पण लढाईचा त्रास सोसण्याकरितां ईश्वरानें स्त्रियांचें शरीर घडविलेच नाही.

मो०—आपल्यावर असलेल्या माझ्या निष्कपट प्रेमाच्या जोरावर मी आपल्याबरोबर हव्या तेवढ्या भयंकर यातना सोसण्यास तयार होईन. रामरायाबरोबर अरण्यावास करण्याकरितां निघालेल्या ज्या सीतेनें राजमंदिरास भोंवतालचा बगीचा सपण्यापूर्वीच दंडकारण्य आलें कीं नाहीं म्हणून विचारलें, तीच सीता पुढें सतत चवदा वर्षे भयंकर राक्षसांशीं लढतांना अरण्यांत रामरायाच्या शेजारी होती ना ? दोघांमिळून असलेल्या एकाच वस्त्रावर दमयंतीनें नळराजाबरोबर अरण्यांत दिवस सुखानें घालविले नाहीत काय ?

प्र०—मोहने, दमयंती, सीता, यांच्यासारखा तुझी योग्यता आहे; पण मी अभागी, पापी; तेव्हां प्रेम म्हणून ज्याला म्हणतात त्यानें माझे सर्व अंतःकरण व्यापून टाकिलेलें नाही. आणखी तूं जवळ असल्यानें तुझ्या संरक्षणाचे विचार माझ्या मनांत येतील, आणि माझ्या द्वेषाग्नीची ज्वाळा लढाईच्या वेळीं जितकी भडकावयास पाहिजे तितकी भडकणार नाही.

मा०—महाराज, माझ्या संरक्षणाची आपण काळजी नको करायला. वीरपत्नीनें कसें वागावें, हें मला समजतें. शिवाय मी जवळ असल्यानें आपला दुःखमार कांहींना कांहींतरी हलका करीन. रथाच्या चाकांत कण्याऐवजीं हात घालून दसरथाला त्याच्या बायकांनें मदत केली नाही का ? नरकासुराला मारावयाच्या वेळीं सत्यभामेची श्रीकृष्णाला काय थोडी मदत झाली ?

प्र०—तुझ्याशीं वाद करून हा तंटा मिटावयाचा नाही. साधुमहाराजांच्या कानावर ह्या सर्व गोष्टी घालतो आणि ते मग सांगतील त्याप्रमाणें करावयाचें. चलो, गडाची तयारी पाहत पाहत त्यांच्याच दर्शनाला जाऊं. [पडदा.]

अंक १—प्रवेश तिसरा.

—*:—

स्थळ—कांचनगड. (पिलाजी माने येतो.)

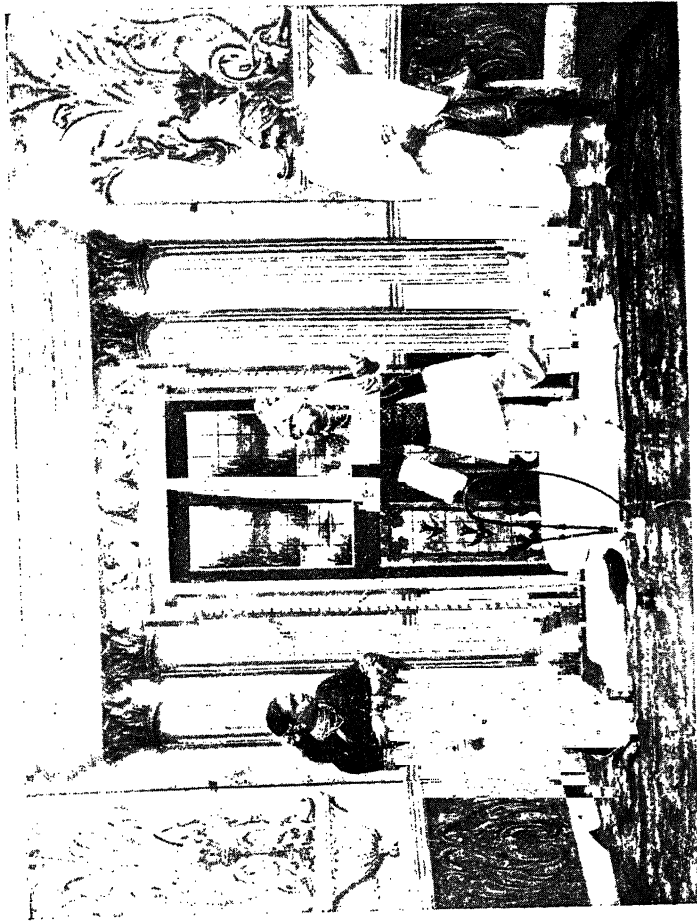
पि०—कांचनगडाचा एवढा भयंकर कडेकोट बंदोबस्त असेल, असें मला वाटलें नव्हतें ! आमच्या सैन्याच्या पांचपट सैन्य पन्नास वर्षें गडा देऊन राहिलें, तरी काय होणार आहे ? हंबीररावांना माहना मिळणार कशी, व पिलाजीराव सरदार मंडळींत अग्रणी होऊन हलके हलके पादशाहाचे वजीर तरी होणार कसे ? मामला कठीण दिसतो ! माझी सर्व भिस्त आता दादासाहेब कोठान्यांवर व त्यांच्या पाटाच्या बायकोवर आहे ! गड अचानक जर आमच्या स्वाधीन झाला तरच पिलाजीरावाची चलनी ! पाटाच्या बायका व व्यसनी येरडे या कामीं फार उपयोगीं पडतात. माझी व तिची थोडा वेळ काल गांठ पडली; आमची विजापुरची पक्की ओळख; कडूतली ही चंचल बया मान्यांच्या अस्सल घराण्यांतील पुरुषाशीं त्या वेळीं पाट लावावयाला पहात होती ! दादासाहेबांच्या एकंदर स्वभावाचें तिनें वर्णन तर चांगलें केलें ! अरे, विचार करीत करीत मी दादासाहेबांच्या घराजवळ तर आलों ! [घरांत जातो.]

(पडदा वर जातो. दादासाहेब हातांत गुडगुडी घेऊन बसले आहेत. लक्ष्मी निखारे ठेवीत आहे.)

दा०—(एक दम मारून) छे ! अशानें कांहीं व्हावयाचें नाही. अगदीं रखरखलेले पाहिजेत.

ल०—निखारे भरतां भरतां माझे हात मेले दमून गेले, पण हिकडे त्याचें कांहीं आहे का ? हा ओला गोळा आंत असल्यावर मग आग तरी कशी लागेल ! मी नाहीं आणखी निखारे आणीत जा.

दा०—कालपासून गडावर लढाईच्या कायद्यांचा अंमल सुरू आहे. हुकूम फरमावला कीं तो पाळलाच पाहिजे. कर्ण एवढा दुर्योधनाच्या नाकांतला बाल, आणि द्रोणाचार्यांना कर्ण पाण्यांत पहात असे, पण द्रोणाचार्य सेनानायक असे तों, रणांगणावर कर्णानें त्यांचा केंसभरही अपमान केलेला नाही. लढाईचे कायदे असे पाळवे लागतात ! निखारे घाल, म्हणजे घातले पाहिजेत. ओला गोळा आहे कीं कोरडा आहे, पंचाईत करण्याची जरूरी काय ?

दा०—गोषा ! बसा पिलाजीराव-परकी पुरुष-तुम्हाला पाहून आनंद होतो-परकी-गोषा-बसा हो !
[पृ० ३१]

वेळां माझे प्राण वांचविले, ज्यांनीं रणांगणावर प्राण सोडतांना आपल्या बाय-
कोचें रक्षण करण्यास मला सांगितलें, त्यांच्या बायकोशीं—

ल०—पुरे झालें धर्मशास्त्र. दुसऱ्या त्या अवदसेनें तुम्हांला घेरलें होतें;
म्हणूनच मला ह्या इथें दुःखाचे डोहांत लोटून द्यावयास तयार झालां ! दादा-
साहेबांचें त्या वेळीं तोंड देखील पाहिलें नसून मजपाशीं दादासाहेबांचे पोवाडे
गातांना आपणांस कसें वाईट वाटलें नाहीं कोण जाणे !

पि०—त्या वेळची स्थिति निराळी होता. पांच वर्षांपूर्वी जो प्रेमाग्नि
धुमसत होतासा वाटत होता, त्यानें आतां पेट—

(पडद्यांत.)

(विझलेले सगळे निखारे ! फुललेला निखारा शोधून काढावयाला इतका वेळ
लागला ! शेंगडी नेहमीं रखरखलेली असूं दे, म्हणून ताकाद दिलेली एकाच्या ध्यानांत
असेल तर शपथ !)

ल०—स्वारी आली अं ! तुम्हांला पुष्कळ सांगायचें आहे, पण आतां नको—
[धूर सोडीत दादासाहेब येतात.]

पि०—रामराम दादासाहेब. माझ्या बाबांच्या मित्रांची भेट झाली
म्हणजे जो आनंद होतो.—

दा०—(धूर सोडीत) हो हो ! साहजिक आहे. आनंद काय विचा-
रावा—हं ! गोषा—संभाजीरावांचा आणि माझा—हं गोषा—माझा स्नेह तसाच
होता ! गोषा ! बस पिलाजीराव—परकी पुरुष—तुम्हांला पाहून आनंद होतो.
—परकी, गोषा—! बसाहो ! (बसतात; दा० लक्ष्मीस जाण्यास खुणावतो. ती तशीच
उभी राहते.)

पि०—दादासाहेब, मी कांदी परकी नाहीं; त्यांना एथें असावयाला
हरकत नाहीं. खंडेराव हुद्देसुळकंच्या घरी—

दा०—खंडेरावांची ही भगिनी !

पि०—म्हणूनच म्हणतों मी परका नाहीं. तुम्हांला माझीतच आहे,
खंडेरावांचा आणि माझा स्नेह अतिशय; सख्या भावाप्रमाणें एकमेकांवर आमचें
प्रेम; खंडेरावांच्या जागीं आतां मीच यांना आहे.

ल०—(स्वगत) बरें झालें ! मी खंडेरावाची बहीण म्हणून पूर्वी ह्यांना सांगितलें होतें; पिलाजीराव विसरून भलतेच बोलतात कीं काय, अशी मला मांठी भीति होती.

दा०—(चिलीम पिलाजीरावाकडे करीत) घ्या हो, दिव्यवल्लीच्या थोड्या मिश्रणापेक्षा विशेष कांहीं नाहीं. जम कसा बसला आहे, पहा तरी !

पि०—छे हो, नको; हंबीररावांनीं आपल्या सर्व सैन्याची देखरेख मजवर सोंपविल्यामुळे, निशा करण्याचें मीं बहुतेक सोडून दिलें आहे.

दा०—ह्या चिलीमांत कांहीं विशेष जीव नाहीं. माझे म्हणणें तर असें आहे कीं, एकाप्रचित्तानें काम करण्यास ह्यासारखा दुसरा उपाय नाहीं. महाभारतांत ही गोष्ट नमूद केलेली नसली, तरी मी खात्रीनें सांगतों कीं, भीमकर्मा वृकोदर ह्या वल्लीचें सेवन करीत असलाच पाहिजे.

पि०—(चिलीम घेऊन) ह्यानें चित्त एकाग्र होतें खरें; तथापि सेनानायकांना अनेक गोष्टींकडे एकाच वेळीं लक्ष द्यावें लागतें. शिवाय रात्रीच्या सामसुमांत करावयाच्या गोष्टी दिवसा करणें जरा अप्रशस्तच !

दा०—बरोबर बोललां. ह्याचसाठीं दिवसा मी दारूच्या एका देवाला देखील शिवावयाचा नाहीं. ज्याच्या पोटांत खोल लपवून ठेवलेलें एवढें गुपित आहे, त्यानें तर दिवसा दारूकडे पाहतां देखील कामा नये, अशी जी शुक्राचार्याची आज्ञा आहे, ती अनुभवानें खरी ठरली आहे. शुक्राचार्य दारू पीत असत, म्हणूनच कचाला संजीवनी विया त्यांच्या पोटांतून बाहेर काढून चव्हाट्यावर आणण्यास संधि मिळाली.

[पिलाजीरावांकडून चिलीम घेतो.]

पि०—मनुष्याला निशा करावयाला मिळावी, म्हणूनच ईश्वरानें रात्र उत्पन्न केली आहे. मुलांना मनमुराद खेळायला, हंसायला, खिदळायला मिळावें, म्हणून वडील माणसें जसा खेळावयाच्या जागेकडे कानाडोळा करितात, तसेंच मनुष्याला स्वेच्छाचाराचा उपभोग घेतां यावा, म्हणून सर्व विश्वाचा शास्ता सूर्यनारायण मानवांचे कृतीवर नजर ठेवण्याचें काम रात्री बंद ठेवितो. मज्जा नेहमींचा प्रघात असा आहे कीं. रात्रीं मजेनें जरा मदिरापान करावें; दिवसा मात्र तसल्या कोणच्याहां पदार्थाला स्पर्श देखील करावयाचा नाहीं.

दा०—दारूचें सेवन रात्रीच विहित आहे. शिवाय शास्त्राज्ञा अशी आहे कीं, पुरुषानें एकद्व्यानें मदिरापान करूं नये. सुखोपभोगाला तजेला आण-णारी निशा मदिरापानाशिवाय प्राप्त होत नाही, म्हणून दारूची योजना रात्रीं रंगमहालांतच शास्त्रकारांनीं केली आहे. मन कठोर व बेफिकीर करण्याच्या कामीं ही वल्ली वस्ताद, म्हणून हिचें सेवन अस्मादिक दिवसा करितात.

ल०—ही चिलीम हातांत असली कीं, ज्याच्या त्याच्यावर तारवटा-यचें; आणि मेली ती दारू घेतली कीं, भलतेंसलतें एकसारखें बरळायचें; तेव्हां दोन्ही नसललीं बरीं.

पि०—पुरुष जर मधुर प्रेम बडबडूं लागले, बायका जर गोड प्रीति बड-बडूं लागल्या, व प्रेमातिरेकानें बहकून सुखोपभोगाचा व चैनीचा आनंद जर सर्वच बडबडूं लागले, तर त्यांच्या बडबडण्याला कोण नांवें ठेवील ?

दा०—बडबडण्यासंबंधानें प्रत्येकानें सावधगिरी ठेविली पाहिजे. पूर्वी एकदां दिवसा मीं दारू घेतली होती; त्या वेळीं असाच तुमच्यासारखा मोठा गृहस्थ आला होता. बोलतां बोलतां बरळून गेलों कीं, ह्या शेजाऱ्या भित्ती-तला दरवाजा उघडला कीं, तळघराला दोन दरवाजे लागतात. उजव्या अंगच्या जिन्न्यानें खालीं गेलें कीं, तोफेचे गोळे, दारूचा पोती, हत्यारे, ह्यांचें तळघर; आणि दुसऱ्या बाजूला धान्याच्या सांठ्याचें तळघर. इतकें बोलून गेलों आणि पोटांत चरें झालें! ज्याच्याशीं बोललां, तो प्रतापरावांच्या विरुद्ध आहे का कसा आहे, हें कांहींच ठाऊक नव्हतें !

पि०—छे ! अशा बोलण्यानें एखादें नसतें अरिष्ट अंगावर कोसळावयाचें !

दा०—हें काय विचारावें ? धान्याचा आणि दारूचा गडावरील मोठा सांठा म्हणतात तो कोठें आहे, हें पांचमात असा शिवाय कोणालाही माहीत नाही. ही नेहमीं म्हणत असते कीं, किल्ल्यांचा एक झुका जवळ आहे. झालें ! अधिकार नाही न विधिकार नाही. मीं म्हणतो, पिलाजी-राव, ह्या किल्लीनें तो दरवाजा उघडला आणि चिलमीतला एक निखारा जर तळघरांत फेंकून दिला, तर एका क्षणांत गड जमीनदोस्त होईल. पिलाजी-राव, तुम्हीच सांगा, किती जबाबदारीचें हें काम आहे तें !

पि०—जबाबदारीचें म्हणजे ! प्रतापरावांच्या—आमच्या सर्वांच्या—कार-
स्थानाचें नाक तुमच्या हातांत आहे. [हुज्या येतो.]

हु०—दादासाहेबांना सरकारांनीं बोलविलें आहे, जसे असाल तसे येऊन
चला म्हणून सांगितलें आहे.

दा०—कोण कोण आले आहेत रे ?

हु०—सरकार दलतरावांपाशीं बोलत बसले आहेत.

दा०—हा तूं पुढें; मी हा आलों. [रामराम करून हुज्या जातो.]

दा०—प्रतापरावांना माझ्याशिवाय चैन पडत नाही; कसलेंही कारस्थान
असो, 'दादासाहेबांना बोलवा' ! तुम्हांला नाही का यावयाचें प्रतापरावांकडे ?

पि०—हंबीरराव व मी नुकतेच त्यांची भेट घेऊन आलों. हंबीरराव तेथेंच
राहिले. आपली—ह्यांची—गांठ घ्यावयाची होती, म्हणून मी येथें आलों.

ल०—आज येथेंच रहावयाचें म्हणून त्यांना आग्रह करायचा होता.

दा०—पिलाजीराव, तुम्हांला आज येथें राहिलेंच पाहिजे; त्यांचा शब्द
मोडणें केव्हांही चांगलें होणार नाही. आजच्याशिवाय, उद्यां, परवां, केव्हां
तुमच्या सोईला येईल तेव्हां, रात्रीच्या मेजवानीला आलों पाहिजे.

पि०—दादासाहेब, मला कांहीं आमंत्रणाची जरूर नाही; मी घरचाच
आहे.

दा०—गण्या—कोण आहे रे बाहेर—गण्या, चल, मला वाड्याकडे जाव-
याचें. मी आतां जाऊन येतो. [जातो.]

ल०—किती दिवस मुक्काम आहे ?

पि०—पांच किंवा सात दिवस.

ल०—हुद्देसुद्धकरांचे जागीं मीच आहे म्हणून आतां कबूल केल्याची आठ-
वण आहे का ?

पि०—ज्या गोष्टीकरितां ह्या देवपुरच्या स्वारींत कांचनगडापर्यंत तरी मीं
येतो, म्हणून हंबीररावांपाशीं हट्ट धरला, ती गोष्ट मी विसरेन असें तुला
वाटतें काय ?

ल०—पुरुषांचा काय नेम बाई ! आपले शब्द खरे केलेव पाहिजेत, असा
निर्बंध पुरुषांना कोठें आहे ? देवपुराहून परस्पर नाहीना जाण्याचा विचार ?

पि०—देवपूरला न जातां कांचनगडाहून विजापुरला परत जाण्याचा माझा विचार आहे. [किल्ल्या उचलून हातांत घेतो.]

ल०—तुमचें काय ? विजापुरला परताल, देवपुरला जाल, किंवा कांचनगडला रहाल ! स्वतंत्र आहां. आम्हां बायकांचें जिणेंच वाईट; पिंजन्यांत कोंडलेल्या पोपटाला कैदखान्यांत सुखानें दिवस कसे कंठावे, हें शिकल्याशिवाय गत्यंतर नाही.

पि०—ह्या गोष्टी बोलायला पुष्कळ अवकाश आहे. दादासाहेब किल्ल्या एथेंच टाकून गेलें आहेत. माझ्या मनांत कांचनगडचें हें प्रत्येत तळघर पहाण्याचें फार आहे. चल जाऊं; दादासाहेब येण्यापूर्वीं तळघरांतून जाऊन येऊं. [जातात.]

अंक पहिला समाप्त.

अंक दुसरा.

प्रवेश पाहला.

--:०:--

स्थळ—कांचनगड.

(प्रतापराव. दवलतराव व दादासाहेब बसले आहेत.)

द०—खानाचा वकील वेशीजवळ आला असेल नाहीं?

प्र०—दवलतराव, केव्हां एकदां तो वकील येतो आणि पादशहाचें आम्ही कांहीं लागत नाहीं, असें केव्हां त्याच्या तोंडावर सांगतों, असें मला झालें आहे.

द०—“ आमच्यापासून खंडणी मिळणार नाहीं,” यापलीकडे त्याच्याशीं एक अक्षर देखील बोलूं नये; कारण पादशहाशीं तंट करितांना आमच्याच- पैकीं कांहीं सरदारांना चिडविल्यासारखें व्हावयाचें.

प्र०—वकीलाशीं आम्हांला जास्ती बोलण्याचें काय कारण ? हा वकील जर मुसलमान असता तर त्याला गडावर चढूं देखील दिलें नसतें. बाकी ह्या आतां येणाऱ्या राघोजीरावापेक्षां एखादा मुसलमान वकील बरा. याच वृद्ध कपीनें सरदारांना विजापुरास फसवून नेलें आणि सर्वांना सुळावर चढविलें. असा विश्वासघात करून विजयानगरच्या सरदारांचा बीमोड केल्याबद्दल हाच चोर पुढें बाबांच्यापाशीं प्रतिष्ठा भिरवीत होता !

द०—राघोजीरावासारखा लोचट मनुष्य विजापुरच्या दरबारांत दुसरा कोणी सांपडेल असें मला वाटत नाहीं. मी एकदां त्याला रामराम कराव- याला चुकलों, तो जों माझ्या अंगावर गुरकावून आला ! ह्याच्यासारखा अभिमानी गृहस्थ पृथ्वीवर दुसरा कोणी नसेल, असें तेव्हां मला वाटलें; पण तिक- डून एक दरबारांतला क्षल्लक नोकर येत होता, त्याच्यापुढे स्वारी किती अद- बीनें वांकली ! तुझ्याच स्वार हाऊन बाजारांतून मी हिंडणार, असें जर त्यानें म्हटलें असतें, तर आमच्या राघोजीरावांना स्वर्गसुख अनुभवल्यासारखें वाटलें. असत !

दा०—राघोजीरावांची आणि माझी अगदी लहानपणची ओळख. कोण-चाही मनुष्य पुढे कसा निपजणार, हें त्याच्या लहानपणच्या लक्षणांवरूनच समजतें. पादशहाचा वाकनीस ह्याने पाहिला कीं, मी एखाद्या दिवशीं वाकनीस होईन, म्हणून ह्यानें म्हटलेच. भालदार-चोपदारांचा तांबडाभडक पोषाख ह्यानें एक दिवस पाहिला, आणि बापाच्यापाशीं मला तसला पोषाख पाहिजे म्हणूनच रडत बसला ! जसें बीज तसा अंकूर. ह्याचा बाप म्हणजे काय विचारतां, नवाबसाहेबांचे जोडे उचलावयास सांपडावे म्हणून धांवत सुटावयाचा !

प्र०—अहो, पूर्वी जाधवांचें राज्य कसें लयास गेलें ? काल विजयानगरचा चक्काचूर कसा झाला ? तालिकोटचे लढाईचे वेळीं याच थेरड्या राघोजीरावानें, कां रक्तपिती होऊन परवां मेलेल्या त्याच्या त्या भावानें, दारूच्या पोत्यांत राख मिसळली आणि विजयानगरावरून—अ. म्हा घरादारांवरून—गाढवांचे नांगर फिरविले ! रामराजाचें शीर स्वतः तोडून पादशहाला नजर करणारे हेच चोर आतां दरबारांत मोठ्या पदवीस चढले आहेत ! दवलतराव, बाबांनीं अगदीं मरतांना मला जवळ बोलाविलें; आणि तालिकोटच्या लढाईची ही हकीकत सांगितली. विजापुरच्या किल्ल्यांत कोंडून ठेवलेल्या रामराजाच्या बायकापोरांच्या किकाळ्या मरणसमयीं बाबांना ऐकू येत होत्या. त्या किकाळ्या ऐक, म्हणून त्यांनीं मला बजाविलें. तालकाटचा सूड उगवीन, रामराजाच्या बायकासुलांना कैदेतून साडवून विजापुरास विजयानगरची गादी स्थापीन. असें त्यांना त्या वेळीं मी पुन्हा वचन दिलें. नंतर, पादशहाने विश्वासघाताने मारलेले सरदार तुला आशीर्वाद देण्याकरितां आले आहेत, त्यांच्याकडे पहा, असें म्हणून बाबांनीं दृष्टि आकाशाकडे वळली. दवलतराव, 'तालिकोट' 'तालिकोट' म्हणून प्राण सोडणारे माझे बाबा ह्या राण्याला मी गडावर चढूं देत आहे म्हणून रागावत असतील. बाबा, या नराधमाच्या स्पर्शानें कांचनगडचा किल्ला बाटविण्याचा हा शेवटचाच प्रसंग आहे, असें समजा. घरच्या यजमानाला फसवून, पादशहापासून लांच घेऊन दिंडीतून दरबंदखोरांना घरांत सोडणाऱ्या ह्या हरगखोरांना जाकून पोकून—हाल हाल करून—ठार मारण्याची वेळ आतां खात्रीनें आली.

[जासद येतो.]

जा०—आली महाराज.

द०—कोण आला रे ?

जा०—विजापुरची मंडळी.

द०—हंबीरराव वकिलाला घेऊन आले वाटतें.

प्र०—येऊं दे त्यांना आंत.

[जासूद जातो.

द०—राधाजीरावांशीं विनाकारण रागानें बोलण्यांत कांहीं हांशील नाही आपल्याला आपल्या मतलबाशीं गांठ,

प्र०—मी त्याच्याशीं एक शब्द देखील बोलणार नाही. डावपेंचां कसे बोलावयाचें तें तुम्ही मजकरीतां बोला; मग तर झालें दवलतराव ?

द०—वकिलाला उठून खर्डा तालीम दिली पाहिजे.

[रा० हं० व पि० येतात; व द० व दा० उठतात.

प्र०—(जाग्यावरून न उठतां) या हंबीरराव, या पिलाजीराव, या मंडळी वसा.

[राधाजीखेरीज सर्व बसतात.

रा०—प्रतापराव, आपण दरबारांत वागलेले सरदार, तेव्हां आपणांल पादशहाकडून आज्ञापत्र घेऊन आलेल्या वकिलाचा मानमरातब कसा ठेवावा हें माहीत नसेल असें मला वाटत नाही. पादशहाच्या तत्काला जो मान द्यावयाचा, तोच मान पादशहाच्या आज्ञापत्राला दिला पाहिजे.

प्र०—प्रत्यक्ष पादशहा जर कांचनगडावर आला असता तर त्याला जे मान मी दिला असता तोच मान मी पादशहाच्या बैलीला देत आहे. ह्यांत काय वावगें झालें ?

रा०—हंबीरराव, माने, प्रतापरावांचें हें बोलणें नीट ध्यानांत धरावयाचें. असलें उत्तर ऐकून कांचनगडावर क्षणभरही दुसरा वकील राहताना. माझ्या पांड्या केंसांकडे बघून तरी निदान असें उद्गमपणाचें उत्तर आपण द्यावयाचें नव्हतें.

प्र०—आपण वयोवृद्ध अहां, ह्याकरितां आपल्या पायावर डोकें ठेवण्यास प्रत्येक तरुणानें तयार असलें पाहिजे; परंतु पादशहाच्या नोकरितां ज्याचे केंस पांढरे झाल आहेत, त्याचा कसला मान ठेवावयाचा !

रा०—प्रतापराव, पादशहाबद्दल आपणांस इतकी चीड वाटते खरी; पण प्रत्येकानें आपणें बलाबल पाहिलें पाहिज. पादशहाचें सैन्य, ताची अकल, यांपैकीं एकाचा लवलेश तरी तुमच्यापाशीं आहे काय ? पादशहाचें राज्य विजयानगरास होण्यापूर्वीं काय तुम्हां सरदारांची स्थिति होता ? जाधवांनीं मान्यांचा अपमान करावा, मान्यांनीं भोसल्यांचा सूड उगविण्यांत गुंग असावें, चोहोंकडे फाटाफूट व दंगेभोपे ! अहा, हा पादशाही अंमल विजयानगरास सुरू झाला व लुटारू रामराजासारख्या धुंगुट्यांना त्यानें चिरडून टाकिलें, म्हणून शांतपणानें भाकरीचे दोन तुकडे खावयास तरी मिळतत ! प्रतापराव, मी वयोवृद्ध आहे तेव्हां तुम्हांला दोन गोष्टी समजून सांगण्याचा मला अधिकार आहे. तुमच्या राज्यकर्त्यांच्या राहणीचा कित्ता गिरविण्याचा प्रयत्न करा, त्यापासून तुमचें कोटकल्याण होईल. पादशहाप्रमाणें तुमच्या बायकांना पूर्ण गोष्ठांत ठेवावयाला शिका, त्या शुद्ध राहतील, तुमचे बाजि विघडणार नाही. पादशहाचे दरबारांत राहून पुष्कळ शिकण्यासारखें आहे. पादशहाची प्रीति संपादून जें कांहीं मिळेल तें मिळवावें, ह्यांतच सुख आहे. आपल्या हाताशेजारचाच पदार्थ मिळविण्याविषयीं खटपट करावी, लांब दूरवर नजर फेकण्याची आमची योग्यता नाही.

प्र०—हरामखोरा, विश्वासघातानें विजयानगरास सुळावर चढविणाऱ्या मात्रागमन्या नरपशो, कोणाला हें ब्रम्हज्ञान शिकवितोस ? हातांत कांकणें भरून बायका झाले असतील त्यांनीं हातांतील कांकणाकडे पहात उभे रहावें. दूरवर नजर फेकण्याची जाधवांची योग्यता नाही काय ? जनानखान्यांत कोंडलेल्या बायकाचें कौतुक करण्यांत ज्यांचे आयुष्य गेलें त्यांच्या डोळ्यांना लांबवर नजर फेकण्याची शक्ति नसेल; परंतु विजयानगरच्या वीरांनीं ह्या चोरांच्या लक्षावधी सैन्याला रणांगणावर दे माय धरणी ठाय करावयास लाविलेले ज्यांच्या दृष्टीला अद्याप स्पष्ट दिसत आहे, पादशाही राज्यावर हल्ले करून विजयानगरास गोळा केलेल्या वैभवाची लकाकी ज्यांचे डोळे अद्याप विसरले नाहीत, त्या सरदारांच्यापुढें, जाधव कुळांतल्या पुरुषापुढें, जाधवांच्या गदावर उभे राहून, पातशहाच्या मर्दमकांची स्तुति करावयाला तुम्हांला लाज तरी कशी वाटत नाही ? पादशहाच्या बायकांचे

पोवाडे गाऊन आमच्या बायकांची नालस्ती करुं पाहतां अं ! तुमचा बादशहा, धिप्पाड शरिराचे तुमचे खान, नबाब, अमीर, उमराव, ह्यांच्या या थैलीला मी कस्पटाप्रमाणें लेखतो. (थैली घेऊन फाडून टाकतो.) जा, विजापुराला जा, आमच्या देशाच्या पैशावर चैन करणाऱ्या तुमच्या पादशहाला माझा साफ निरोप सांगा, प्रतापराव कांचनगडकर तुमचा अधिकार मानीत नाही !

रा०—प्रतापराव, राघोजीरावाचा तुम्हीं अपमान केला आहे, पादशहाच्या विरुद्ध बंड करतां—

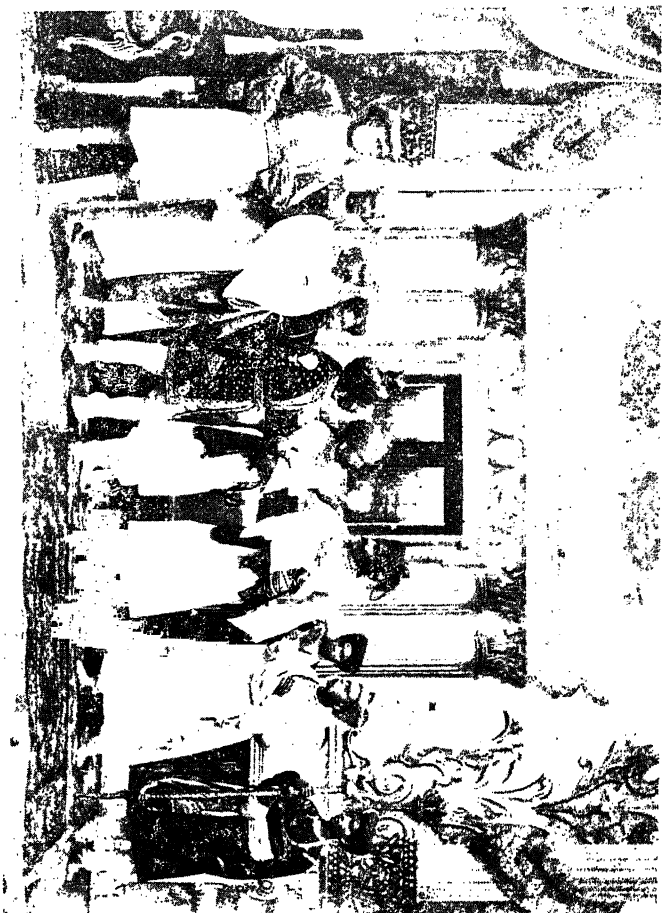
प्र०—बंड ? कोण कोणाविरुद्ध बंड करितो ? पादशहानेंच आमच्या-विरुद्ध इतकीं वर्षे एकसारखी बंडफितुरी केली; आतां त्याला शिक्षा करण्याची वेळ आली आहे बंडखोरांना तुम्ही सामील झालेले, कसला तुमचा मान ठेवावयाचा ?

पि०, हं० व दा०—प्रतापराव, जरा शांत व्हा; राघोजीरावांचे वयाकडे पहा—

प्र०—यांचे वयाकडे पाहतांना तालिकोटास यांनीं उभारलेल्या पापाच्या पर्वताकडे नको का पहावयाला ? तालिकोटाची अ ठवण झाली कां, पायाची आग मस्तकाला जाते. माझ्या डोळ्यासमोर हा मायागमनी क्षणभरही नको. चला, निघा, आतां एकदम कांचनगडावरून चालते व्हा. चला, निघा, चोर, दगलबाज ! पादशहाचे देव्हारे माजविणारे लोक कांचनगडावर क्षणभर जर राहिले तर सर्व गड कुजून नासून जाईल ! व्हा चालते एकदम. (पि० हं० राघोजी जातात.) पादशहाच्या ताटाखालचीं मांजरें आम्ही यापुढें नसून, आमचे आम्ही पूर्ण स्वतंत्र झालों. दवलतराव, विजयानगरचा झेंडा कांचनगडावर उभारा. गुलामगिरी संपली, अपमानाच्या दुःखाचा शेवट झाला !

दा०—प्रतापराव, आजच्या ह्या कृत्यानें आतांपासूनच आपण प्रत्यक्ष लढाईस सुरुवात केली ! सूर्याजीराव माहिते व कटांतील इतर सरदार ह्यांना आतांच्या आतांच सर्व पक्षे लिहून स्वामीमहाराजांपाशीं मला दिली पाहिजेत.

प्र०—गुरुमहाराजांपाशीं पत्र देतांना त्यांच्याजवळ जयाबद्दल आशिर्वाद मागा. माझ्या शहाजीला त्यांनीं आशिर्वाद दिला आहे; तुमच्याही शिरावर त्यांचा आशिर्वाद असूं दे. जा, महागजांकडे जाऊन पत्रांचे सर्व काम आटपून लवकर परत या. [दा० व दा० जातात.]

प्र०—बंड ? कोण कोणाविरुद्ध बंड करितो ?

[पृ० ३०]

प्र०—(स्वगत) काय असेल तें असो; आज माझ्या मनाला जो आनंद वाटतो आहे, तसा आनंद पूर्वी कधीही वाटला नव्हता. पूर्वी जाधवांचें राज्य बुडालें, पण जाधवांचें कूळ कायम राहिलें; आज ज्या युद्धा-मुळें कदाचित् जाधवांच्या घराण्याचीं पाळेंमुळें पादशहा खणून काढी, त्या युद्धाचा भार मी आपल्या शिंवार घेतला आहे. अशा वेळीं माझ्या हृदयाला तळमळ तळमळ लागून रहावयास पाहिजे होती; परंतु कालच्याहून आज मी अधिक सुखी आहे, असेंच मला वाटतें. विजापुरकरांनीं विजयानगरचें राज्य बुडविल्यानंतर पादशहाचे गुलाम होऊन सरदारकीचीं सुखें भोगण्यापेक्षां तरवारीच्या तीक्ष्ण धारेवर चालत जाऊन सूड उगविण्याचा प्रयत्न करणें, जाधव कुळांतील पुरुषाला अधिक प्रियच वाटलें पाहिजे. समरांगणावर मरण येऊन सर्व घराण्याचा नायनाट झालेला पतकरला; पण तुझ्या अधिकाराचें जड जूं आम्ही असें फेंकून देतो म्हणून पादशहाला सांगण्याचा प्रसंग विजयानगरच्या सरदारांनीं आनंदाचाच मानला पाहिजे. [पडदा.]

अंक २—प्रवेश दुसरा.

—:०:—

स्थळ—कांचनगड. (हंबीरराव येतो.)

हं०—कांचनगडचे लोक फार शहाणे असतील असें मला वाटलें होतें; पण येथील प्रत्येक मनुष्य मला राघोजीरावासारखा मूर्ख दिसतो ! इतर देवांच्या मूर्ति देवळांतून हांकलून लावून मोहनेच्या प्रतिमा कां हे लोक देवळांत बसवीत नाहीत कोण जाणे ! राघोजीराव पादशहाच्या स्त्रियांची तेवढी स्तुति करितो, आणि मोहनेविषयीं एक अक्षरही बोलत नाही, असें पाहण्याबरोबर प्रतापरावांनीं त्याला ठार करावयास पाहिजे होतें. मोहनेसारखी स्त्री मिळाली असतांना, आनंदानें दिवस काढण्याचें सोडून ही बंडाची उठाठेव करायला या प्रतापरावाला सांगितलें आहे कोणी ? खुळे, सर्व खुळे ! विजयानगरची गादी जर पुन्हा स्थापावयाची होती, तर मोहनेच्या तोंडून तसा हुकूम आम्हां सरदारांना फरमावयाचा होता; हजारों तरुण वीरांच्या तर-

वारी म्यांनातून एकदम बाहेर झळकल्या असत्या ! मोहनेच्या एका शब्दांत जो पराक्रम आहे—अरे दवलतराव व पिलाजीराव आले ! मोहनेसंबंधाने इतका वेळ विचार करात असल्यामुळे आनंदसागरांत पोहत असल्यासारखे वाटत होतें. पुन्हा आतां मला ह्या मूर्ख मंडळीच्या रडकथा ऐकल्या पाहिजेत.

[८० व पि० येतात.]

८०—काय हंबीरराव, सरकारवाड्याजवळ तुम्हांला गांठू इतके तुम्ही पुढे गेला असाल, असें पिलाजीराव म्हणत होते, पण तुम्ही अजून येथेंच !

हं०—विचार करीत करीत चाललों होतो सावकाश झालें.

८०—राधोजीराव कसा काय मनुष्य आहेसं तुम्हांला वाटते ?

हं०—पुरा आचरट आणखी काय ? दरबाराचीं हीं म्हातारीं अशींच असावयाचीं !

पि०—काय ह्या म्हातार्यांना वाटतें ईश्वरास माहीत; तरुण मंडळी दृष्टीस पडली कीं, म्हातारपणाचा अधिकार सांगून, हे आपले उपदेश करावयाला लागलेच ! राधोजीरावानें प्रतापरावांना शिकविण्याचा आव घातला नसता, तर तेही इतके रागावले नसत.

८०—रागावले असते किंवा नसते, त्याचा कांहीं नेम नाही. पादगहाचा अधिकार केव्हां झुगारून देईन असें त्यांना झालें होतें. झाला हा प्रकार असाच व्हावयाचा. तुम्हांला काय वाटतें हंबीरराव ?

पि०—आतां मीं तुम्हांला सांगितलें नाहीं का ? असें केव्हां तरी व्हायला पाहिजेच होतें. अरे ! आम्ही अगदीं दादामाहेब कोठाऱ्यांच्या घराजवळ आलों. दवलतराव, मला दादासाहेबांच्याकडे गेलेंच पाहिजे. खुद्द दादासाहेबांचा आणि आमच्या वडिलांचा अतिशय घरोबा, सख्या भावाप्रमाणें एकमेकांवर प्रेम; शिवाय दादासाहेबांचें कुटुंब विजापुरचें, आमच्या नात्यापैकींच हंबीरराव, मी मग येईन सरकारवाड्याकडे. (हंबीररावास एकीकडे) मी जरा मुद्दाम म्हणून उशीर करीन. आणि तोंपर्यंत प्रतापरावांना नक्की बेत कांहींच कळवायचें नाहींत. (उघड) बरें दवलतराव, मी तुमच्याबरोबर वाड्यापर्यंत येणार होतो, पण आतां काय हंबीररावांची गाठ पडली. मी येतो लवकरच. [८० हं० जातात.] (स्वगत) विजापुरास असतांना जर कोणी मला विचारलें असतें, कीं हंबीरराव शहाणे

दुसरा—विजापुरचं सरदार पिलाजीराव आज ताटाला यायचं हैती ! बाईसाबाच्या घरचं माहेरचं हैती ! समद्यांनीं आज खायाची काय, प्यायाची काय छट करावी ! हे वष अवशी गरीबावानी न्हाई दावायचं. आज सिरमंताच्यांत भईन पडलीया असं पिलाजीराव मान्यांना दिसाया होवं !

पहिला—सासुरची सिरमंती दावनार बाईसाब. आलं घेनांत. इचिभन मग आम्हास्नी कांहीं—

दुसरा—चल गड्या, आज काय कमती ! लाव तो रुपडा कडोसीला. आज हाच पठ्या संमद्यास्नी दारूची आंगोळ घालणार. [जातात.]

अंक ३-प्रवेश चौथा.

—*:—

स्थळ—कांचनगड. (पिलाजीराव व हंबीरराव येतात.)

हं०—पिलाजीराव, तुमच्याबरोबर मी येथपर्यंत आलों खरा; पण पुढें न जातां एथूनच खालीं परतावें, असें मला वाटतें.

पि०—हा काय भलताच विचार ! आणि अशा वेळीं, अशा ठिकाणीं ! तपण गडाच्या विजापूर दरवाजापाशीं तर आलों. प्रतापराव व दवलतराव वेशीच्या आंतल्या अंगाला आपली अगदीं वाट पहात असतील. हंबीरराव, ड चढून वर आल्यावर, तुम्हांला परतावेंसें वाटतें तरी कसें ?

हं०—मी तरी काय करूं ? पिलाजीराव, माझें पाऊलच पुढें पडत नाही. असें करूं का तसें करूं, ह्याचा विचार करण्याचा मला अधिकारच उरलेला नाहीसें वाटतें. कोणी तरी गुप्तपणें माझ्या जिवाला मुठींत गच्च दाबून धरिलें आहे, आणि त्यामुळें माझ्या शरिराला तो खेंचून पाहिजे तिकडे नेत आहे, मोहनेला आवडणार नाही असें कायसेंसें मी करीत आहे, असें मला वाटतें !

पि०—(स्वगत) पुन्हा पिशाच्चानें घेरिलें. (उघड) हंबीरराव, मोहनेला आवडायचें नाही असें कायसें तुम्ही करीत आहां, असें तुम्हांला सांगितलें तरी कोणीं ? मी म्हणतो, हंबीरराव, मोहनेला एकदां तुम्ही आपल्या ताब्यांत घ्या, मग अशाच रीतीनें कां मला जिकलेत, तसेच कां वागलां,

असें एक शब्दानें जर तिनें तुम्हांला विचारलें, तर माझें नांव बदलून टाका. मात्र मोहनेच्या मनांत थोडकें तरी तुमच्याविषयीं प्रेम पाहिजे; आणि तें आहेच.

हं०—आहेच कशावरून ? माझ्या आपलें मनाला तसें वाटतें झालें. आमच्या पूर्वजन्मींच्या पापामुळें आमची आज ताटातूट झाली आहे; पण आंतला खरा प्रकार पाहिला तर ती माझ्याकरितां आहे, व मी तिच्याकरितां आहे, अशीच ब्रह्मदेवाच्या घरची मूळची योजना असली पाहिजे. पण एकदां असें वाटतें, कदाचित् हा मला भ्रम झाला नसेल कशावरून ?

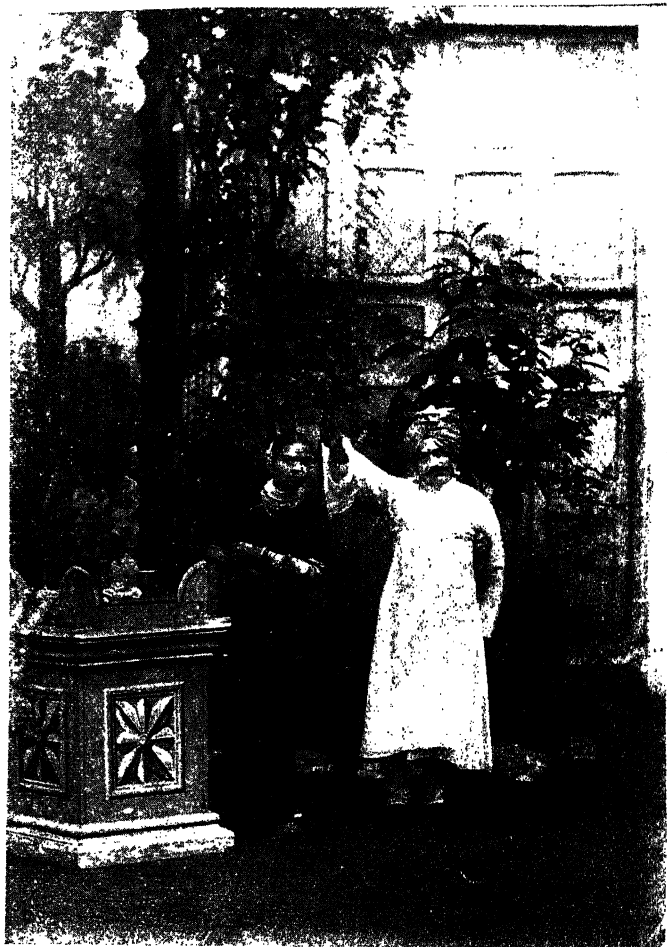
पि०—छे, छे, असा भ्रम व्हायचाच नाही. ज्या गोष्टी उघड दिसत नाहीत, व ज्यासंबंधानें मनाला संशय वाटतो, त्यासंबंधानें थोर पुरुषांच्या मनाची जी प्रवृत्ति होईल, तीच खरी, असें कवींनीं लिहून ठेविलें आहे. माझ्या अंतःकरणाला खरें खरें काय वाटतें सांगूं ? हंबीरराव आणि मोहना हीं नांवें देखील एकमेकांशीं कशीं जुळून दिसतात ! अशी जोडी कोठेंच सांपडावयाची नाही ! आणि तिच्या कृतीवरूनही असेंच दिसतें.

हं०—वा ! काल तर मला ती झिडकारून निघून गेली !

पि०—हंबीरराव, पूर्वी मोऱ्यांच्या वाड्यांत हिरव्या महालांत मोहनेला धरावयाला तुम्ही धांवलां होतां, आणि कालही तुम्ही तिचीं आर्जवें करण्याचा प्रयत्न केलांत; दोन्ही वेळची हकीकत तुम्ही मला सांगितली आहे. चिडलेल्या नागिणीप्रमाणें त्या दिवशींसारखी ती तुमच्या अंगावर काल चवताळून आली का ? तुम्ही मोठे पराक्रमी व्हावेत, हिच्याच्या तेजाप्रमाणें तुमचें कीर्ति चोहोंकडे पसरावी, असें तिला कां हो वाटतें ? शिवाय मी तुम्हांला असें विचारतां, मोहनेला अशा रीतीनें तुम्ही चिडविल्यावर, प्रतापराव, दवलतराव, अद्याप आमहांवर विश्वास ठेवितात, ह्यांतलें इंगित काय बरें असावें ? अहो, दुसरें काय ? तुमच्यावर तिची प्रीति आहे, म्हणून कोणापाशीं कांहीं कालच्याबद्दल ती बोलली नाही !

हं०—मग काल माझ्याशीं प्रेमाचा एक शब्द तरी कां बोलली नाही ?

पि०—हंबीरराव, तुम्हांला स्त्रियांचा स्वभाव कसा असतो, तें माहीत नाही. प्रेम आहे असें त्यांनीं बोलूनच दाखवायला नको; आणि ज्या मानी आहेत त्या प्राण गेला तरी तसें बोलून दाखवायच्या नाहीत. स्त्रिया शौर्यावर, कर्तव्य

पि०—तुझ्या इच्छेप्रमाणें लवकर घडून येईल; परंतु—

[पृ० ३३]

आहेत का ? तर मी उत्तर दिलें असतें, हंबीरराव मूर्ख काहीं नाहींत; आतां मात्र मी खात्रीनें म्हणूं शकतो, कीं, हंबीररावासारखा दुसरा मूर्ख सांपडावयाचा नाहीं ! परवां मोहना त्यांच्याशीं दोन शब्द कोठें बोलली, तेव्हांपासून तर यांना मोहनेचें पकें खूळ लागलें आहे. मोहनेमुळें हा पुरा वेडा झाला तर मला पाहिजेच आहे म्हणा ! विजापुरच्या दरबारांतल्या माझ्या मोठेपणाच्या वाटेंतला हा कांटा परस्पर मोहनेनें काढून टाकला तर माझे आयतेंच कल्याण होईल ! प्रतापरावाचें शीर पादशहास नजर करून मोठी जहागीर मिळविण्याचे वेळीं तेथें हंबीरराव मला बिलकूल नको. असो; माझा मतलब साधण्याकरितां प्रथम मला लक्ष्मी आपलीशी केली पाहिजे. ही छिनाल लक्ष्मी मुठींत सांपडल्यावर कांचनगडच्या चिंध्या चिंध्या करावयाला काय उशीर ! बरें; कांचनगड आम्हीं धुळीला मिळविला, आणि बक्षीस मात्र खानानें पादशहाकडून उपटले तर ? आम्हांच होऊन खानाची कत्तल केली तर कसें ? पण कोणी तरी आरब जिवंत उरणार; शिवाय माझेच लोक पादशहाशीं चुगली केल्याशिवाय कोठले रद्दायला ! छे ! पिलाजीराव, पादशहाची वजिरी संपादण्याचा हा मार्ग नव्हे. कसें बरें ? प्रतापरावानेंच खानाला लोळविलें पाहिजे, एरवीं बस्तान बसत नाहीं. अरे, मी दादासाहेबांच्या वाड्यांत तर आलों ! ह्या चौकांत कोणी दिसत नाहीं ! गण्या, गण्या, दादासाहेब आहेत का रे आंत ? (पडद्यांत-सरकारवाड्याकडे गेले आहेत.) वयनीसाहेब काय करीत आहेत ? (पडद्यांत-तुळशीकट्ट्याकडे आहेत असे समोर जा.)

(पडदा बर जातो. लक्ष्मी तुळशीची पूजा करीत बसली आहे. पिलाजीराव मागे जाऊन उभा राहतो.)

ल०-भगवन्ता परमेश्वरा, कांचनगडावरील ह्या कैदखान्यांतून ह्या गरीब अबलेला लवकर सोडीव.

पि०-तुझ्या इच्छेप्रमाणें लवकर घडून येईल; परंतु-

ल०--(उठून) कोण तें ? पिलाजीराव ! खरोखर तुम्ही देवाप्रमाणें आलां, आणि माझ्या इच्छेप्रमाणें घडवून आणणें तुमच्या ताब्यांतही आहे.

पि०-हो, माझ्या ताब्यांत आहे म्हणजे काय ? माझी इच्छा आहे, शक्ति नाहीं; म्हणूनच मी आशिर्वाद देतांना 'परंतु' म्हणून ठेविलें आहे.

ल०—पिलाजीराव, मी तुळशीपुढें उभी आहे, अगदीं खरें खरें सांगतों. तुम्हीं जेव्हां 'तुझ्या इच्छेप्रमाणें लवकरच घडून येईल' म्हणून म्हटलें, तेव्हां माझ्या नवसाला देव पावला, असेंच खरोखर मला वाटलें.

पि०—नवसाला देव पावो, अगर न पावो; उद्यां संध्याकाळीं किंवा परत सकाळीं विजापुराकडे जाण्याचा मीं विचार केला आहे.

ल०—म्हणजे ? तुम्ही आपली माझी थडा करतां झालें ! इतक्यांत लढाईला प्रारंभ होईल, अशी तर गुप्त बातमी आज सकाळीं मला कळली.

पि०—या कारस्थानाची बातमी दादासाहेबांनीं आपणांस ताबडतोब दिली वाटते ! तुम्हांला दरबारच्या बातम्या सांगतात, तेव्हां दादासाहेबांचें आपल्यावर फार प्रेम आहे. मग तुम्ही कसच्या विजापुरला येणार ?

ल०—ज्यांच्यावर माझे प्रेम आहे, त्यांच्याबरोबर मी येतें म्हणतें, ह्यांत काय वावणें आहे ? माझी आपली वेडी समजूत होती, तुम्ही आणि हंबीरराव गडावर राहावयाला याल, आणि मग लढाई संपल्यावर—

पि०—आपांपल्या गांवीं निघून जाल--

ल०—मला बरोबर घेऊन.

पि०—पंचाईत आहे ती येथेंच तुला नेण्याकरितां तर विजापूर सोडून मीं येथें आलों. पण कालपासून ज्या गोष्टी घडून आल्या, त्यामुळें तुला एथून नेणें दुरापास्त झालें आहे.

ल०—तें कां ? आतांच कसें दुरापास्त झालें ?

पि०—तें कसें झालें, हें तुला सांगावयाचें म्हणजे माझ्या मनांतील सर्व गुप्त बात तुला सांगितले पाहिजेत; पण दादासाहेबांप्रमाणें एकदम बायकांवर विश्वास टाकावा, असें पिलाजीरावास वाटत नाही.

ल०—ह्या तुळशीवृंदावनांतील बाळकृष्णाचे पायावर हात मारून मी शपथ वाहतें, आपण जें मला सांगाल तें मी कोणापाशींही बोलणार नाही. पिलाजीराव, सुखाची आशा दाखवून दुःखाचे डोहांत लोढून देण्याइतके कठोर होऊं नका.

पि०—सुखाची आशा मीं दाखविली खरी; पण आतां दुःख कसें आलें, तें ऐक. प्रतापराव खंडणी देण्यास नाकबूल आहे, हीं गुणगुण आम्हांस विजा-

पुरीच समजली होती. कांचनगडास आल्यावर लढाई होणार हें मला पूर्वीच स्वप्न पडलें होतें. कांचनगड आम्ही सर करूं, मग कांचनगडावरील लक्ष्मी माझी झालीच पाहिजे, असा माझा त्या वेळीं उदाज होता. पण आतां सर्वच पारडें फिरलें. हंबीरराव प्रतापरावांना मिळाले; मीं खानाचा पक्ष सोडला नाहीं, तरी माझ्या हाताखालचे लोक हंबीररावांचे विरुद्ध लढण्यास केव्हांही तयार व्हावयाचे नाहींत. तेव्हां ह्या लढाईत खानाचा हा आपला पराभव व्हावयाचाच.

ल०—आपणही हंबीररावांबरोबर कांचनगडावर यायचें होतें.

पि०—तसें केलें तरी तुला येथून पळवून नेणेंच अशक्य आहे. शत्रूचा गड, तूं वग्याच मोठ्या हुद्देदाराची बायको, तुझ्या देवडीवर नोकर, कशी तुला पळवून न्यावयाची? तेव्हां मीं विचार केल, ह्या वेळीं एकदम विजापुरला जावें आणि व्यूहाची वातमी पादशहाला द्यावी.

ल०—आणि माझी सर्व आशा नाहींशी करणार ना? (जवळ जाते. पि० दूर होतो) येथें कोणी थायचें नाहीं. तुम्ही आलां म्हणजे तुळशीकट्याकडे तुम्हांला पाठवून द्या, व इकडे कोणी येऊं नका, अशी माझी सक्त ताकीद आहे; शिवाय सर्व चाकरमाणसें माझ्या विश्वासाची आहेत. पिलाजीराव, कसेही करा आणि मला आपणांबरोबर विजापुरला न्याच. उद्यां रात्री काळोखांत तुम्हीं मला नेलें तर ?

पि०—न्यायची कशी? रात्रीचा दादासाहेबांचा तुझ्यावर पहारा, तुझ्या घराबाहेर पहारा, शिवाय गडाच्या वेशीचा दरवाजा बंद. तीन अडचणी आहेत.

ल०—तीन कांहीं खऱ्या नाहींत, एक खरी. दादासाहेबांना थोडकीशी जास्ती दारू झाली म्हणजे गाढ झोंप येते; शिवाय दारावरचे पहारेकरी निशा करीत नाहींत, असें कांहीं नाहीं.

पि०—मां असा विचारच केला नव्हता. कसें म्हणतेस? हो, आहे खरें साधण्याजोगें. पाहूं बरें विचार करून ठोक; दादासाहेबांनीं मला उद्यांच रात्रीच्या मेजवानीला बोलाविलें आहे नव्हे ?

ल०—होय, जरा जास्ती प्यायला लावा म्हणजे झालें.

पि०--उद्यां मेजवानीच्या वेळेला मी सांगेन तसें जर करायला तयार असशील,—

ल०--अगदीं जसें सांगाल तसें. पिलाजीराव, बायका निश्चयी व साहसी भसतात. तुम्ही सांगाल त्यांत काडीभरही चूक व्हावयाची नाही.

पि०--लक्ष्मी, माझ्या मनांत आतां एक अशी युक्ति आली आहे, कीं ती जर साधली, तर विजापुरास असतांना ज्या गोष्टी घडून येतीलसे वाटत होतें, त्या सर्व अजून घडून येतील. तूं जर मी सांगेन तसे ऐकशील, तर अजून कांचनगडावरील सर्व सरदारांना विजापुरच्या कैदखान्यांत अडकवीन, तुला बरोबर घेऊन मोठ्या थाटानें विजापुरांत प्रवेश करीन, आणि वादशहाला तुझ्या नांवाची मोठी जहागीर तोडून द्यावयास लावीन. लक्ष्मी, दादासाहेबांचें कांहीं झालें तरी होऊं द्या, असें म्हणण्यास तयार आहेस ना ?

ल०--पिलाजीराव, आपणांशिवाय जगांत कोणाचें कांहीं झालें तरी मला त्याची कांहीं काळजी नाही. तुळशीवर हात ठेवून मी सांगतें, कीं आपण जसें सांगाल तसें वागण्यास मी तयार आहे.

पि०--वरें, उद्यांचा वेत मी सांगेन तसा ठेवला पाहिजे. सरकार-वाड्याकडे जाऊन येऊन तुला काय तें सांगतों. [पडदा.]

अंक २-प्रवेश तिसरा.

—*—

स्थळ-- कांचनगडावरील बाग (मोहना व चंपा येतात.)

मो०--खार्मांमहाराज केव्हां ग सोनगडाला जाणार आहेत ?

चं०--आतां इतक्यांत निघाले देखील असतील. नानासाहेबांना देण्याकरिता मीं तलवार आनंदापाशीं दिली, त्याच्या पूर्वीच दवलतरावांनीं सर्व पत्रें महाराजांपाशीं दिलीं होती.

मो०—तलवार आनंदापाशीं दिलीस, त्या वेळीं बाबांना सांगायचा माझा निरोप सांगितलास ना ?

चं०—हो, आनंदाला मी सांगितलें, बाबासाहेबांना सांगा, छोटे सर-कारांच्या हातांत ही तलवार खेळायला दिली म्हणजे नजर चुकवून इकडे-तिकडे त्यांना जाऊं देऊं नका म्हणून.

मो०—अगदीं बजावून असें सांगितलेंस ना ? काय बाई त्या दिवशीं त्यानें केलें ! अगदींच हट धरून बसला, म्हणून त्याच्या हातांत जरा ती तलवार दिली. कशी गुलामां माझी नजर चुकविली ! किती हुडकला कांहीं केल्या सांपडेना ? ह्या येथेंच येऊन बसला होता नाहीं चंपे ? ह्याच पारिजातकाच्या फांद्या त्यानें तलवारीनें त्या दिवशीं तोडल्या; छे छे बाई ! काय उच्छाद करीत असे ! आतां त्याला ती तलवार झेपेल नाहीं ?

चं०—हो, आतां छोटे सरकार तेवढे मोठे नाहीं का झाले ?

मो०—हो, अगदीं ठीक होईल. सोनगडाहून जेव्हां मी परवां आलों, तेव्हां मला कितीदां बजावून सांगितलें तेवढी माझी तलवार मला पाठवून दे म्हणून. चंपे, मामंजींची ती लहानपणची तलवार आहे. माझ्या मनांतून दसऱ्याचे सुहुर्तानें तिकडून शहाजीचे हातांत द्यायची होती. वडिलो-पार्जित तलवारबहादुरीच्या धंद्याची श्रींग गिरवितांना त्याच्या त्या प्रारंभीच्या लीला पाहण्याचें या मोहनेच्या नशिबी नाहीं; आणि तलवार कशी घराची हा पहिल्या दिवशींचा घडा स्वारीपासून शिकण्याचें त्याच्याही नशिबी नाहीं.

चं०—मग बाईसाहेब, दसऱ्यापर्यंत वाट कां नाहीं पाहिली ? आजच कशाला ती तलवार पाठवून दिली ?

मो०—आजच कां पाठवून दिली, कांहींच सांगतां येत नाहीं. माझ्या मनाला वाटलें झालें ! ही लढाई सुरू होणार आणि लढाईत बरेवाईट काय होतें कोणाला माहीत ! दसरा कोणी बघितला आहे बाई ? वाटलें आपलें, द्यावी झालें आजच तलवार पाठवून. त्याच्या सरदारीच्या बाण्याचा आरंभ पाहण्याचें माझ्या नशिबी कदाचित् नसेल; पण आईनें माझी एवढीदेखील हौस पुरविली नाहीं, असें नको व्हायला. चंपे, या लढाईचा मी विचार करूं लागलें म्हणजे माझ्या मनाला किनई कसेसेच वाटतें बाई !

चं०—असें कां बरें वाईसाहेब ? एकटा मेला तो खान काय करणार आहे ?

मो०—मला असें कां वाटतें, हेंच समजत नाहीं. पण वाटते खरें. स्वामीच्या उताविळपणाला आळा घालणारें कोणी आहे का येथें ? बाबा ह्या वेळीं येथे असते म्हणजे बरें झालें असतें. स्वामीमहाराज निघून गेले; बाबांना असाल तसे निघून या म्हणून निरोप पाठवायचा होता माझ्या मनांतून; आणि हे पण बाबांना देण्याकरितां लिहून देखील ठेविलें होतें.

चं०—मग वाई हेव मजपाशीं कां दिलें नाहीं ? मी आनंदापाशीं किंवा स्वामीमहाराजांपाशीं दिलें असतें.

मो०—देणार हातें; पण म्हटलें लढाईच्या कारस्थानांत वायकांनीं ढवळा-ढवळा करणें चांगलें नाही; शिवाय बाबांना दबलतरावांनीं लिहिलेल्या पत्रांत, सैन्यानिशीं लवकर या, असें लिहिलेंच आहे; तेव्हां, असाल तसे लवकर या म्हणून लिहिणें जरा गैरच नव्हे का ?

चं०—गैर कसलें वाईसाहेब ? दोन्ही पत्रें त्यांना पोचतां, आणि मग त्यांना योग्य वाटेल तें ते करतील.

मो०—असें एकदां मनाला वाटतें. पण आतां काय त्याचें ? स्वामीमहाराज गेले देखील असतील. (पडद्यांत ' नारायण, नारायण, नारायण ') कोण ग ? ह्या कड्यापलीकडून आवाज ऐकूं येत आहे. पाहूं चल.—हे पहा स्वामीमहाराज चुकें वेशीच्या बाहेर पडून गड उतरूं लागले आहेत.

चं०—मजपाशीं पत्र घाल, तर अ तां इतक्यांत मी त्यांना गांठीन. ते काहीं जलदीनें जात नाहीं आहेत.

मो०—वे हें पत्र. (पत्र देते.) आणि हा हारही घे. (हार देते.) स्वामीमहाराजांच्या चरणावर हा हार ठेव, व त्यांना विनंति कर—म्हणावें, एवढें पत्र बाबांना द्यायला मोहनेनें दिलें आहे. कसें पण लीनतेनें त्यांना सर्व सांगतील. जा लवकर, झटपट पाय उचल.

[चं० पा जाते.]

मो०—(स्वगत) ह्या लढाईचा परिणाम चांगला होणार नाही, असें मला कां बरें वाटावें ? असें वाटतें एवढे खास; पण माझे मला कारण काहीं

सांगतां येत नाही. कांचनगडच्या पायथ्याला विजापुरच्या सैन्याचा तळ पडला, व हंबीरराव ह्या सैन्यांतले मुख्य सरदार आहेत असे ऐकिले, त्या वेळीं माझ्या पेटांत धस्स झाले होते ! विजापुरची पादशाही तुडवावी, असें इकडच्याप्रमाणे हंबीररावांच्याही मनांत नसेल कशावरून ? पण यमुनेशीं हंबीररावांची अशी वर्तणूक कां ? हिरव्या महालांत मला धरायला धांवले त्या वेळेसारखा पोषाख हंबीरराव इतक्या भक्तीनें कां वापरतात ? तो हिरवा पोषाख पाहून परवां मी दचकले. अग बाई ! हें काय मी पहात आहे ! हंबीरराव येथे कसे आले ? आणि परवांच्याच हिरव्या पोषाखांत मजकडेच येत आहेत ! परवां यमुना तरी जवळ होती. आतां करावे तरी काय बाई ! त्यांना पाहिलेच नाहीं असें करून ह्या वेलीच्या आडून पुलझाडांतून निघून जावे. जाऊ लागते.) हा काय बाई चमत्कार ! मी ह्या वाजूला बघलेली पाहून तेही ह्याच वाजूला बघले ! ह्यांना चुकवून जाण्याची कांहीं आतां सोय नाही.

[हंबीरराव येतो.]

हं०--(जवळ जाऊन) मोहने, तुझी एकटाची गांठ घेण्याचा प्रयत्न करतां करतां आज तो योग जुळून आला. भिऊन दू जाण्याचें कांहीं कारण नाही. मोन्यांच्या वाढ्यांतल हिरव्या महालांत तुझी आर्जवे करून तुला भिवविणाऱ्या हंबीररावांत व आजच्या हंबीररावांत पुष्कळ अंतर आहे.

मो०--त्या दिवशींची मजविषयीची पापबुद्धि तुमच्या मनांत नसल्यावर, वहिनीला भाऊजीचे भय वाटण्याचें कांहीं कारण नाही.

हं०--निष्कपट निर्मळ प्रेमाला जर पापबुद्धि हें नांव मिळाले, तर, प्रेम ही स्वर्गीय वस्तु आहे असें म्हणतात ते खोटेच म्हणावे लागेल ! मोहने, माझी भीति--

मो०--कांचनगडावर असतांना जाधव कुळांतील बायकांना कोणचीही भीति बाळगण्याचें कारण नाही.

हं०--कांचनगडावर असो किंवा नसो; पण मोहनेचा हंबीररावापासून कदाही भीति बाळगण्याचें कारण नाही आराध्यदेवता आपल्या भक्तांच्या पूजेची केव्हांही भीति बाळगीत नाही.

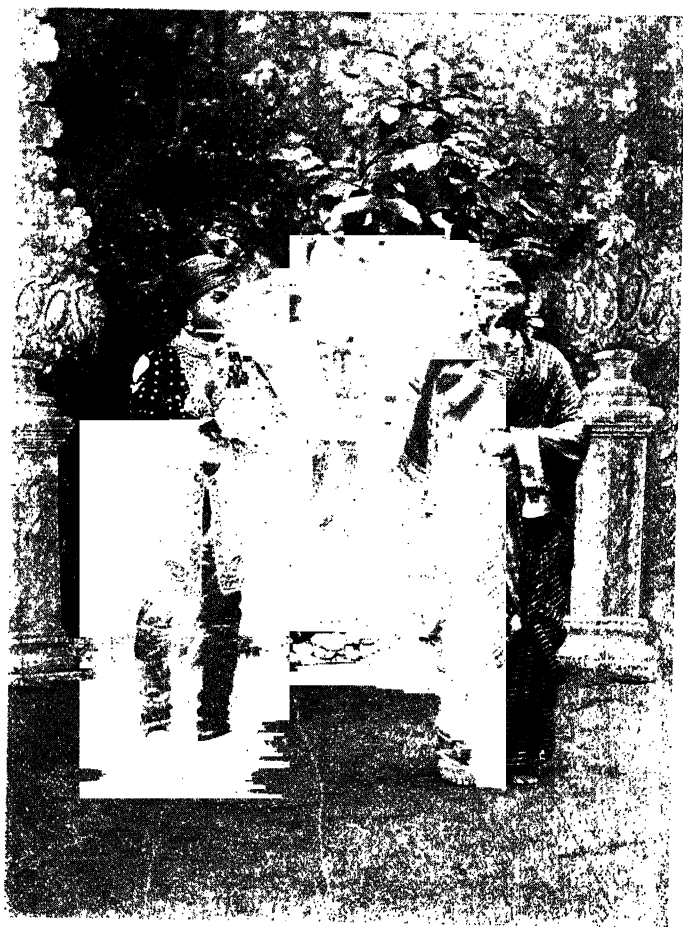
त मो०—हंबीरराव, हे शब्द कोणापुढें उच्चारित आहां ? विजापुरच्या
शाहाचे विरुद्ध जो सरदारांचा कट झाला आहे, व ज्या कटांत तुम्ही सा
आहांत, त्या कटाचे मुख्य सरदाराचे बायकोपुढें असले शब्द उच्चारतां का
हें पाप—

हं०—लोकदृष्टीनें मी पाप करित असेन; पण असें बोद्धं नको तर मग
तरी काय ? आज सहा वर्षे झालीं, पादशाहानें कोणच्या तरी स्वारीवर
ये म्हणून माझी नाहीं नाहीं तीं आर्जवे केलीं असतील; पण लढाईला जाण्य
त हुकूम झाला कीं, ज्या हंबीररावांना आनंदाची भरती येत असे, रणां
वै ज्यास रंगमहालाहून अधिक प्रिय वाटे, त्याच हंबीररावानें आज सहा वर्ष
प्र म्यानांतून तलवार कशी ती बाहेर काढिली नाहीं ! मोहने, तुला पाहाया
य सांपडेल, तुझ्याशीं दोन गोड शब्द बोलायला मिळतील, एवढ्या
म करितां कांचनगडची कामगिरी मीं पतकरली, एवढ्याचकरितां जाधवांचे कट
सामील झालों.

मो०—तर मग जाधवांचे कटांत साधूचें रूप घेतलेले आपल्यासार
काळसर्प आहेत म्हणायचें !

हं०—जाधवांचे कटांत मला काळसर्प करणें, किंवा साधु करणें, तुजव
अवलंबून आहे. तुमच्यावर दया करावीशी वाटते, असे अमृताचे शब्द बोल
आणि तुझ्या बंधाला हुकूम कर. मोहने, सहा वर्षांपूर्वी हंबीररावाचे अंगांत
शौर्य खेळत होतें, तें सर्व आज उसळीसरसें पुन्हा दिसूं लागेल; म्यानांतून
तलवार इतक्या जोरानें बाहेर पडेल कीं, त्या झटक्यासःशीं शेंकडों वर्षांच
तिचा गंज नाहीसा होईल. माझे गुण हिऱ्याप्रमाणें चमकावणें, मोहने, तुझ्या
स्वाधीन आहे; किंवा मला गारगोटीप्रमाणें कवडीमोल करून टाकणें, हेंही तुझ्या
हातीं आहे.

मो०—हंबीरराव, मोहना म्हणजे विजापुरच्या बाजागांतील एखादी स्त्री
आहे असें तुम्हांला वाटतें काय ? हंबीरराव, मला तुमचें भयही वाटत नाहीं,
आणि कितीही घाणेरडें बोललां तरी मी त्याची पर्वाही करित नाहीं. माझे
तुम्हांला सांगणें इतकेंच आहे, तुमची बायको यमुना सद्गुणी आहे, रूपवा
नही आहे; तिचें प्रेम संपादण्याचा जर तुम्हीं प्रयत्न केला, तिला आनंदी कर-

हं०—लम झाल्या दिवसापासून आतांपर्यंत हंबीररावानें तिला मातेप्रमाणेच पाळिलें आहे.

[पृ० ४१]

प्याचा जर नाद धरला, तर गारगोटीप्रमाणें कवडीमोल होण्याचें तुम्हांला कांहीं कारण नाही. तुम्हीच विजापुरची पादशाही बुडवाल, तुम्हीच विजयानगरचे राजपुत्रांना पुन्हा तत्कावर बसवाल, तुमच्या धर्मांला लागलेली काळोखी तुम्हीच पुसून काढाल, तुमची कीर्ति हिऱ्याच्या तेजाप्रमाणें चोंहोंकडे फांकेल, व यमुनेचे मुलगे सवाई हंबीरराव होऊन तुमचें नांव अजरामर होईल.

हं०--नाहीं; मोहने, नाही. ह्या पैकीं कोणचीच गोष्ट घडून येणें शक्य नाही. यमुनेशीं लग्न लाविल्यानें तुझें वेड कमी होईल, असें मला त्या वेळीं वाटलें; पण लग्नाच्या अक्षता माझ्या मस्तकावर पडल्या असतील नसतील, तों माझा मला पश्चाताप झाला. यमुना तुझी मैत्रीण आहे, यमुना सद्गुणी आहे, रूपवान् आहे, हें सर्व मी कबूल करितों; पण लग्न झाल्या दिवसापासून आजपावेतो हंबीररावानें तिला मातेप्रमाणच पाळिलें आहे. मोहने, यमुनेनें आज सहा वर्षे जीं दुःखें सोसलीं, व ह्या दुःखांत ज्या सद्गुणानें तिनें दिवस काढिले, त्याचा जर विचार केला, तर देवलोकांतही तिची योग्यता सर्व स्त्रियांहून कांकरभर जास्तच ठरेल. पण मी तरी काय करूं? माझा नाइलाज आहे. तुझ्याच चरणीं मी सर्व प्रेम कां अर्पण करितों व यमुनेशीं बोलावयाला मजपाशीं प्रेमाचा एकी शब्द कां नाही, ह्याचें कारण मी काय सांगूं? दरबारांतील माझी पदवी मला जड वाटते, धर्मसेवा मला तुच्छ वाटते,—

मा०—हंबीरराव. तुम्ही कोठें आहां, काय आहां, याची तुम्हांला शुद्ध आहे का? वेड्यासारखें असें काय बरळतां?

हं०—माझा वेडेपणा मला दुसऱ्यांनीं दाखविण्याची जरूरी नाही. मोहने, तुझ्या प्रेमानें मी खरोखरच वेडा झालों आहे. तुझ्या मोहक मूर्ती शिवाय इतर वस्तु जेव्हां मी डोळ्यांपुढें मांडतो, तुझ्या प्रेमाच्या धुंदीतून मनाला जागें करून जेव्हां इतर गोष्टींचा विचार करूं लागतो, त्या वेळीं मोहने, शंकावात सुटला असतां दर्याची जी स्थिति होते. तशी माझ्या मनाची अवस्था होते; माझ्या अंतराऱ्याचा मुख्य आधार काढून घेतल्यामुळे जीव व्याकूळ होऊन शरीर कोसळून पडतें आहेसें वाटतें.

मो०—हंबीरराव, मला जाऊं द्या. माझी वाट सोडून दूर व्हा. मलत्या वेडेचारांत सुख मानण्यापेक्षा ईश्वरभजनीं जर वेळ घालविला असता,—

हं०—माझा परमेश्वर तूं तुझ्या भजनीं लागल्यानेंच पुण्याची जोड—

मो०—हंबीरराव, वाट सोडा पतिव्रतेचा राग भयंकर असतो.

हं०—माझा सोक्षमोक्ष केल्याशिवाय नाहीं मोहने तुला मी—

मो०—काय ? हंबीरराव, तुम्ही मला अडविणार ? हा मोऱ्यांचा हिरवा महाल नव्हे बरें ! सरका मार्गे मुकाव्यानें. [वाट सोडतो. मोहना जाते.]

हं०—मोहने, जाऊं नको; मी तुझ्या हुकमाबाहेर नाहीं. मोहने, मोहने,—अरे, मी किती मोठ्यानें ओरडत आहे ! माझे बोलणें मोहनेशिवाय दुसऱ्या कोणीं ऐकलें तर नसेलना ? नाहीं; कोणी आसपास तर दिसत नाहीं. मोहनेनें ' हंबीरराव मागे सरा ' म्हणून ताकीद दिली आणि माझ्या शरिराचें आपोआप ती मान्य केली, आणखी वेड काय लागावयाचें उरलें आहे ? मोहना आपलीं करण्याची जी मसलत पिलाजीनें मला सांगितली, त्या मसलतीचे विरुद्ध धडधडीत आज मी वर्तन केलें ! माझे प्रचंड सैन्य आतां असूननसून सारखेंच; पिलाजीसारखे मसलती मुत्सद्दी असूननसून सारखेच ! मोहने, तूं माझी व्हावीस म्हणून आजपर्यंत मी खोळ्या मार्गानें जात होतो. आतां खऱ्या खऱ्या प्रेमानें तुला आळविण्याशिवाय मार्ग नाही. [पडदा.]

अंक दुसरा समाप्त

अंक तिसरा.

—S*S—

प्रवेश पहिला.

स्थळ—कांचनगड. (दवलतराव प्रवेश करितो.)

द०—चोहोंकडे सगळा घाटाळा झाला आहे. हा पिलाजी वाताड्या आहे का खऱ्या कळकळीचा मनुष्य आहे, हें कांहींच समजत नाहीं. कटांत अगदीं पहिल्या पासून असावा तसा वागूं लागला आहे ! हंबीररावानें परवां वचन दिलें, त्या वेळीं माझ्या मनाला पुष्कळ आधार वाटला. पण काल रात्री चंपेनें येऊन मजकूर कळविला, तो अगदींच निराळा ! प्रतापरावांच्या लग्नापूर्वीं हंबीररावानें मोहनेला मागणी घातली होती खरी; पण त्या वेळचें वेड अद्याप असेल, असें मला नव्हतें वाटलें. अर, वहिनीसाहेब आणि चंपा इकडेसच येत आहेत. त्यांची गांठ घेऊन प्रतापरावांकडे जावें, हें बरें [मोहना व चंपा येतात.]

च०—बाईसाहेब, ते पहा दवलतराव इकडेच येत आहेत. दरबाराला जात आहेत वाटतें. त्यांच्या कानावर सर्व मजकूर मीं घातलाच आहे. आपण एकदां—
[दवलतराव जवळ जातो.]

मो०—दवलतराव. चंपेनें सर्व हकीगत तुम्हांला कळविलीच आहे.

द०—हंबीररावांचें दांडगाईचें वर्तन मला कळलें; पण चंपेनें हंबीररावांचें पारिपत्य कोणत्या प्रकारचें करावयाचें; तें सांगितलें नाहीं.

मो०—हंबीररावांना शिक्षा करण्यास तुम्ही समर्थ आहां, सगळे खरें; पण तिकडच्या कानावर जर हा मजकूर गेला तर त्यांना आज किती वाईट वाटेल ! दवलतराव, हंबीररावांना शासन करण्याच्या उद्योगाला आजच लागायचें म्हटलें, तर केवढा भयंकर प्रसंग गुदरणार आहे, हें मला समजतें. हंबीररावांच्या ह्या वेडगळ प्रयत्नांनीं आमचें एकमेकांवरचें प्रेम उलटें दुष्भावत नाहीं काय ? हंबीररावांची काडीचीही भीति मोहनेला वाटत नाहीं. दुसऱ्या कोणच्याही प्रसंगां मीच होऊन स्वारीपाशीं हंबीररावांना शासन कर-

प्याच्या गोष्टी काढल्या असल्या; पण दवलतराव, तुम्हांला कळलेली हकीगत तिकडे कळवू नका. हंबीररावांना शासन करण्याचें आज मनांत आणू नका.

द०—हंबीररावांची एवढी प्रतिष्ठा ठेवण्याचें आम्हांला कारण दिसत नाही. परवां आमच्या कटांत ते मिळाले एवढेंच. पण ते मिळाले जरी नसते, तरी आमचें मांठेसं नुकसान होणार होतें असें थोडेंच आहे. दहाबारा दिवसांत पायथ्याला असलेल्या शत्रूच्या सैन्यासभोंवतीं कटवाऱ्यांचा गराडा पडेल, अशी मी योजना केली आहे.

मो०—पण सैन्य येऊन दाखल होण्य स अद्याप दहाबारा दिवस अवकाश आहे ना ? मोहनेमुळें हंबीरराव व पिलाजीराव जर उद्यां उघडपणें बिभरले, तर कांचनगडाच्या आसपासच्या सर्व खिंडी रेंखून न हीं का बसायचे ? व विजापुराजवळ असणाऱ्या कटांतील सरदारांना ताबडतोब कैद नाहीं का करणार ?

द०—बहिनीसाहेब, मला ह्या गोष्टी समजतात; पण हा आमचा सर्व खटाटोप मानासाठीं—अब्रूसाठींच—चालला आहेना ? हंबीररावांनीं असा अपमान केल्यावर स्वस्थ बसणें आमच्या कीर्तीला कधींही शोभावयाचें नाही.

मो०—मला जें भय वाटत होतें तें हेंच. ज्या योगानें तिकडचे बेत सिद्धीस जाण्यास जरा तरी विघ्न होईल, ती गोष्ट करण्यास मोहना कधींही रुकार दणार नाही. मान, अब्रू, हीं कशीं राखावात हें मला समजतें; व सत्वाकरितां मरावें लागल्यस मोहना मोठ्या आनंदानें करण्यास तयार होईल. दवलतराव, व्यूहांतल्या मंडळीचें सैन्य येईपर्यंत हंबीररावांसंबंधानें तिकडे एक अक्षरही काढूं नका. मात्र हंबीररावांवर विश्वास ठेवल्यामुळे कसलाही दगा होऊं नये एवढा बंदोबस्त तुम्ही ठेवा.

द०—हंबीररावांवर विश्वास ठेवण्याचें आतां नांवच नको. आम्ही तुम्हांला कटांत घेत नाहीं, असें त्यांना आठदहा दिवस न कळविल्यास कांहीं फायदा होईल खरा, पण—

मो०—पणबिण कांहीं नाहीं. अशा वेळीं दवलतराव, एक शब्दही ह्यांतला तिकडे बोलायचा नाही. [आश्चर्य यत्ने,]

जा०—सरकार आपली वाट पहात आहेत.

द०—कोठें आहत प्रतापराव ?

जा०—ह्या पलीकडच्या तांबड्या चौकांत.

मो०—दवलतराव, मी सांगितलेलें ध्यानांत घरायचें बरें का ! चंपे, चल तांबड्या चौकाच्या जाळीपाशीं आपण बसूं. म्हणजे दवलतराव काय बोलतात तें ऐकावयास सांपडेल. [पडदा.]

अंक-३ प्रवेश दुसरा.

—:—:—

(प्रतापराव, दवलतराव व पिलाजी बसले आहेत.)

प्र०—दवलतराव, मान्यांनीं मसलत तर मोठी उत्तम काढली आहे. मला फार पसंत पडली. हंबीरराव म्हणत होते, माने मोठे कल्पक आहेत म्हणून तें अगदीं खरें आहे.

द०—अशी मसलत तरी कोणची ?

प्र०—दुसरी कांहीं नाहीं. खानाचें चारपांच हजार सैन्य आहे, या सर्वांची आजच्या रात्री कत्तल करावी. विजापुरच्या पादशाहीचीं पाळेंमुळें खणून काढण्याच्या महत्कार्याला प्रथमची आहुति पांच हजारांची तरी दिली पाहिजे. पादशाही सैन्याची अशी कत्तल केल्याशिवाय तालिकोटचा सूड उगविल्यासारखें होणार नाहीं. दवलतराव, छापा घालण्याची ही संधी व्यर्थ दवडूं नये.

द०—मग कसें माने ? तुमचे आणि हंबीररावांचे मिळून दहा हजार इसम आहेतच; आज रात्रीच्यारात्री हें काम उरकीत असलां तर माझी कांहीं ना नाहीं.

पि०—(स्वगत) माझ्याच तंगड्या माझ्या गळ्यांत अडकवायला पाहतो आहे चोर ! पण प्रतापरावांचे मनांत मीं काय भरवून दिलें आहे हें ह्याला कोठें माहीत आहे !

द०—माने, विचार कसला करीत आहां ?

प्र०—मीसुद्धां त्यांना तेंच म्हणत होतों; पण त्याचें असें होतें, खान म्हणजे सर्वांवरचा मुख्य, तो खरा मालक, अशी सर्व सैन्याची समजूत आहे. तेव्हां कांहीं कांहीं लोक आयल्या वेळीं हुकूम तोडतील व खानाला जाऊन मिळतील.

पि०—हें प्रहा दवलतराव, सैन्यांतल्या पांचदहा मुख्यांशिवाय इतरांना आमच्या कटाची कांहींच वातमी नाही. कांचनगडाशीं लढायचें, अशीच सर्व सैन्याची समजूत आहे. तेव्हां एकाएकीं रात्रीं हुकूम सोडल्यास सर्व चोंटाळा होईल. शिवाय तुमच्याशीं अगदीं मोकळ्या मनानें बोलावयाचें म्हणजे, तुम्हीं पादशहाशीं उघड लढाई देण्यास प्रारंभ केला आहे; आणि आमची दुस्मानगिरी अद्याप गुप्त आहे. तुम्ही उघड शत्रु आहां, तुम्हांस छाप घालण्यास किंवा कांहींही करण्यास हरकत नाही. मैदानावर उघड झुजाझुजीस सुरवात होऊं या, आम्ही तुम्हांस येऊन मिळतो. किंवा छाप घालून खानाला नाईसा करा, मग उजळ माथ्यानें तुम्हांला येऊन मिळण्यास आम्हांस हरकत नाही.

प्र०—हो, तें बरोबर आहे. दवलतराव, असें करूं, गडावर दोन हजार लोक ठेऊं, पायथ्याला एक हजार असूं या, आपण दोन हजार खालीं मैदानावर जाऊं आणि ह्या सर्व चोरांना देऊं आमच्या तरवारींना पहिले बळी !

पि०—हं ! असें केलें म्हणजे झालें. सहज काम होणारें आहे. आपलें पंधरा हजार सैन्य आहे, ह्या घमेंडीवर खान नेहमीं गाफीलच असतो.

द०—सगळें खरें; पण प्रतापराव, खालीं शत्रूचें सैन्य पंधरा हजार आहे, हें विसरतां कामा नये.

पि०—शत्रूचें सैन्य पंधरा हजार ! दवलतराव, मला—मान्यांना—जाधवांच्या पिढीजाद नोकरांना—तुम्ही शत्रू समजतां अं ! हंबीररावांनीं व मीं फुकट फुकट तुमच्या देखत आणाशपथा घेतल्या म्हणावयाच्या ! दवलतराव, तुमच्याप्रमाणें आम्हांलाही वाटतें, पादशहाचा नाश करून विजयानगरचें तत्त पुनः स्थापवें, पादशहाचें अमारुमरावाना लाथाबुक्या मारून उत्तरेस हांकलून यावें, लक्षावधि हिंदूंची त्यांनीं कत्तल केली ह्याचा सूड उगविण्याकरितां त्यांच्या नरडीचीं हाडें कडाकड फोडावीत ! दवलतराव, तुम्हांला तेवढा धर्माचा अभिमान,

आणि आम्ही बाकीचे सर्व बायका, असें मानूं नका. प्रतापराव, पादशहाची आजपर्यंत नोकरी केली, पण ह्या नरकवासांतून बाहेर पडण्याची संधी मिळत असतां, आम्ही त्यांतच लोळत राहूं, इतके आम्हांला नीच, निलाजरे समजूं नका. विजापुरचे गादीपुढें केंसभरही मान वांकविली नाही, अशी प्रौढी मिरविण्याइतकें पुण्य आमच्या पदरांत नसेल, हें मी कबूल करितों; पण, जे महात्मे आहेत, प्रतापराव, तुमच्यासारखे पुण्यशील योद्धे आहेत, त्यांच्या पावलावर पाऊल टाकून आम्हांला गेलें पाहिजे, हेंही न समजण्याइतकें आम्ही खात्रीनें पापी नाहीं.

द०—माने, तुमच्यावर माझा विश्वास नाही, असें तुम्हांला वाटतें तरी कसें ? तुम्ही आम्ही एक आहों; कटांतील बारीकसारीक गोष्टींमुद्धां मीं तुम्हांला सांगितल्या नाहीत का ? माझे म्हणणें इतकेंच कीं, कोणतीही गोष्ट करावयाची, ती कोणी दगलबाजी करील कीं काय, आयत्या वेळेला आपण फशीं पडूं कीं काय, या सर्व गोष्टींचा विचार करूनच केली पाहिजे.

पि०—दवलतराव, तुमचें मन साफ नाही, हें उघड उघड दिसतें आहे. तुमच्या मनांत कांहीं तरी किंतू आला आहे. दवलतराव, मी तुम्हांला असें विचरतों, खानाच्या छावणीमध्ये आणि आमच्या छावणींत कोस दीड कोसाचें अंतर आहे, हें तरी खरें ना ? आमच्या छावणींत कांहीं हालचाल झालेली तुम्हांला दिसल्यास खानाला जाऊन आम्ही मिळे तोंपर्यंत गडावर चढण्यास तुम्हांला अवकाश मिळेलना ? बरें, गडावरून अगदीं खालीं उतरे तोंपर्यंत आमच्या छावणींत कांहीं हालचाल होते कीं काय, हें तुम्हांला तुमचे हेर सहज सांगतील कीं नाहीं ? दवलतराव, विश्वासघात करण्याचा आमचा इरादा जरी असला, तरी ह्यांत तुम्हांला कोणचा धोका आहे ? फार झालें तर छापा साधावयाचा नाही, इतकेंच.

प्र०—हो, इतकेंच.

पि०—दवलतराव, तुमच्या मनांतील संशय नाहीसा करण्याकरितां आम्ही इतक्या गोष्टी करण्यास कबूल आहों. मी व हंबीरराव, तुम्ही गडावरून खालीं उतरण्यापूर्वीं आज रात्री गडावर येऊं; आणि देशीवरच्या पहारेकऱ्यांना सक्तीचे हुकूम सोडा; गडावरून बाहेर जाणाऱ्या प्रत्येकास पाडून सोडावें; व

हंबरिरावांना व पिलाजीरावांना तुम्ही विजयी होऊन परत येई तों खाली जाण्याची मनाई करावी. दवलतराव, आम्ही दोघे ओलीस राहतों. माझ्या बोलण्यांत खोटेपणा नाही, हें सिद्ध करण्यास ह्याशिवाय मजपाशी दुसरा मार्ग नाही.

द०—प्रथम कडू, मागून गोड असलेलें बरें. तुम्हीं सांगितली अशी अक्षरशः व्यवस्था झाल्यास माझा तुमच्या मन्मलतीस रुकार आहे.

प्र०—माने, तुमच्या म्हणण्याप्रमाणें आज रात्री छापा घालण्याचा बेत ठरला. तुम्हां दोघांना ओलीस ठवावयाचें हें मला काहीं पसंत नाही. परंतु आमच्या दवलतरावांचें असें आहे कीं, गुरूंनीं जसा उपदेश केला त्या कायद्यावरहुकूम सर्वे गोष्टी झाल्याच पाहिजेत. तेव्हां त्यांच्याकरितां तुम्हांला त्रास सोसावा लागणार. [पडदा.]

अंक ३—प्रवेश तिसरा.

— :: —

स्थळ—कांचनगडावरील रस्ता. (दादासाहेबांचे दोन नोकर प्रवेश करतात.)

पहिला—आज धनीसाब अक्की लई खूस झाल्याती. हें बघ इनाम (रुपया दाखवून) प्याथाला तुला म्हणतया दादासायबांच्या तैनातीला बस म्हणून. आमच्या फळ्यांतल्या संमद्यास्नी आज दारूची काय नुसती छट ! बस बस बाईसायबांच्या तैनातीला बस. आज तुमच्या फडाला याक थंब गवसला तर पठयाच नव्ह.

दुसरा—आम्ही बाईसायबांचे नोकर म्हंजे काय भिकारी व्हय ? दारूची भीक मागाइच कोण दांत इचकतया हाय तुझ्याजवळ चल जा, एक रुपयाचं दिमाख दावतुया. ही बघ लेका मोहोर ! ही बघ पुतळी ! बाईसायबाची तैनात उगच नाही. म्हंटलं ऐकल का राव ! म्हातार माणसांत आन तरण्यांत रुप्याचं सोन्याचं अंतर हाय ! तुझं दादासाब रूप, अक्की कथील आमच्या बाईसाब सोनं आन होवो सोनं !

पहिला—आज बाई लई खूस दिसल्यात ? काय रंग है काय ?

गारीवर लुब्ध झाल्याच पाहिजेत. मोहनेला प्रथम आपल्या ताच्यांत घ्या, तुमच्या मनांत प्रेम किती ओतप्रोत भरलेलें आहे तें तिला दाखवा, मग तुमच्याशीं ती कशी गोड गोड कुजबुजायला लागते तें पहा ! हंबीरराव, ही पहा वेस आली; सर्व मंडळी आंत तयार आहेत. चला, आंत जाऊं या. माझा आज रात्रीचा बेत साधूं या, उद्यां नाहीं तर परवां रात्रीं मोहना तुमच्या महालांत आली म्हणून समजा. चला.

हं०—पिलाजीराव, कच्चावरून मला आणि मोहनेला मी खालीं लोढून देतो आहेसं मला वाटतें ! काय होईल तें होवो, मी तुमचा हात धरून उडी घेतोंच. मोहनेची आणि माझी गांठ घालून देण्याचें काम आतां सर्वस्वी तुमच्यावर आहे.

(पडदा बर जातो. प्रतापराव, दवलतराव सैन्यासह उभे आहेत.)

द०-प्र०—या हंबीरराव, या पिलाजीराव.

प्र०—आमची सर्व तयारी आहे. तुम्ही येण्याबरोबर “ हरहर महादेव ” करून वेशींतून बाहेर पडावयाचें, असा संकल्प करून आम्ही येथें उभे आहों. तुम्हांला जरा उशीर लागला !

पि०—छावणींतून निघायलाच उशीर झाला. सैन्यांतल्या मुख्य पांचसात असामींना एकीकडे बोलावून, त्यांना सर्व मजकूर सांगून, आमच्या सैन्याचा बंदोबस्त कसा ठेवावयाचा तें ठरवून, सगळें आटपायला जरा उशीर झाला. तुमची मात्र तयारी जय्यत आहे.

प्र०—असें ठरविलें आहे, दीड हजार लोकांनीं छाप्याच्या कामावर जावयाचें व हजारानीं गडाच्या पायथ्याचें संरक्षण करावयाचें. तेव्हां दवलतराव म्हणूं लागले, आपण छाप्याची कामगिरी पतकरणार, मी म्हणूं लागलों, तें काम माझें आहे, तुम्ही आपले पायथ्याचें संरक्षण करीत उभे रहा. अखेरीला आम्हीं दोघांनीं छाप्यावर जावयाचें ठरलें, व आम्ही परत येईं तोपर्यंत, ह्या रंभाजीरावांनीं पायथ्याचें संरक्षण करावें, व ह्या संताजीरावांनीं गडाचें संरक्षण करावें, असें ठरलें आहे.

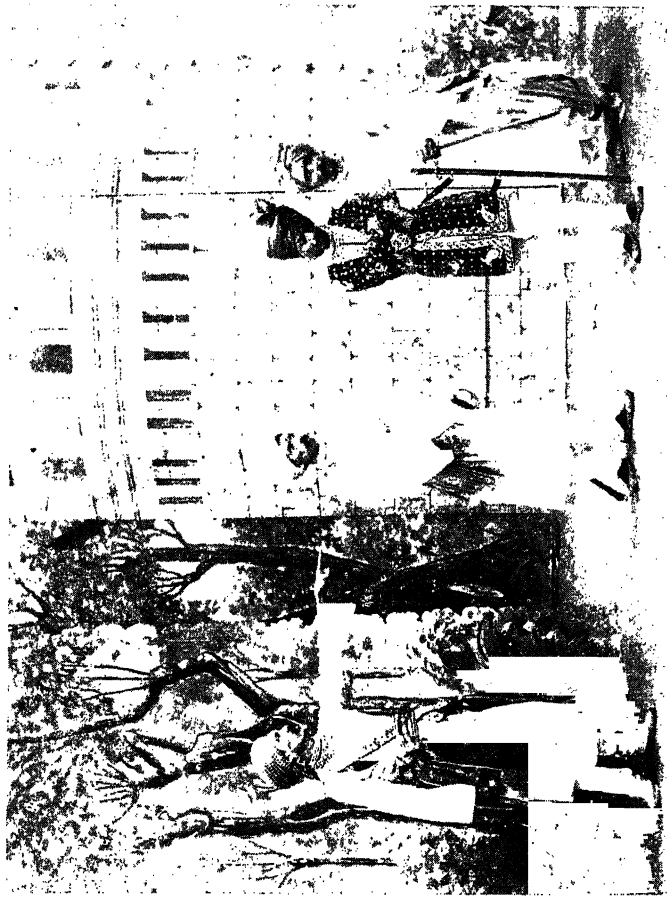
पि०—एकंदरीत आम्हीं दोघांनीं संताजीरावांचे हुकमतींत असावयाचें.

प्र०--हुकूमतीत कसले ! आणि तुम्ही ओलीस तरी कसले ! रामराम मंडळी; आम्ही आतां वेशीतून खाली उतरतो. (सैन्यास उद्देशून) वीरहो, विजापुरच्या पादशाहीचीं पाळेंमुळें खणून काढून, तालीकोटाचे लढाईचे वेळीं विजयानगरला लागलेली काळोखी धुवून काढण्याची तुम्हीं प्रतिज्ञा केली आहे. वीरहो, रामराजाचें शीर तालीकोटाचे लढाईपासून अद्याप विजापुरच्या वेशीवर टांगलेलें आहे. तें रामराजाचें शीर नव्हे, तुमच्या विजयानगरचें, तुमच्या धर्माचें तें शीर आहे ! यवनांची चांगली कत्तल करून, लढाईत यश मिळवून या चोरांना तुडवीत तुडवीत जर विजापुरच्या वेशीपर्यंत तुम्ही धडकलां, तर रामराजाचें तें शीर, तुमच्या धर्माचें तें शीर, अद्याप सजीव होईल, व रामराजाच्या नेत्रांतून अजूनही आनंदाश्रू वाहूं लागतील. वीरहो, रात्रंदिवस कित्येक वर्षे सतत लढत राहून, आदिलशाहीस डबघाईस आणून, विजयानगरची कीर्ति नर्मदेच्या पलीकडे नेणारे तुमचे वाडवडील होते. थोडे दिवसांपूर्वी, विजयानगर स्वतंत्र असतांना, विजयानगरचा घोडा आज पूर्वे समुद्रावर तर उद्यां पश्चिम समुद्रावर, असे वीरहो, तुमच्याच धाडसाबद्दल, व तुमच्याच भरारीबद्दल, सर्व लोक पोवाडे गात होते ! सरदारहो, तुमच्यावर कोपलेल्या भवानीला जर तुम्हांला सतुष्ट करायचें असेल, तुम्हांला सदोदित यश मिळावें म्हणून हातांतील तलवारींना जर तुम्हांला प्रसन्न करावयाचें असेल, तर आमच्या शत्रूंना—ह्या विजापूरकरांना—तुमच्या तलवारींस प्रथमचे बळी देण्याकरितां मजबरोबर चला. बोला, हरहर महादेव.

(हरहर महादेव अशी गर्जना करीत सर्व सैन्य प्रतापरावामागून जातें.)

द०—संताजीराव, हे दोन सरदार तुमच्या ताब्यांत आहेत. कांचनगडावर पाहिजे तिकडे फिरण्यास यांना परवानगी आहे; पण कांचनगडाच्या खालीं माझा स्वतःचा हुकूम पुन्हा होई तो जर हे गेले, तर प्रथम तुम्हांला तोफेच्या तोंडीं जावें लागेल. पिलाजीराव, हंबीरराव, तुम्ही ओलीस आलां आहां, तुमच्या तरवारी तुम्हीं संताजीरावांचे स्वाधीन आतां केल्या पाहिजेत.

हं०—तालीकोटाची लढाई झाल्यावर, विजयानगरच्या सर्व सरदारांना शस्त्रें खाली ठेवा म्हणून पादशाहानें हुकूम केला; पांच वर्षांचा बच्चा असतांनाही त्यावेळीं ह्या हंबीररावानें तलवार खाली ठेवली नाही,—

पि०—मोहनेकरितां, हंबीरराव, मोहनेकरितां.

पि०— (हंबीररावास एकीकडे) मोहनेकरितां, हंबीरराव, मोहनेकरितां.
(हंबीररावाची तलवार घेऊन) संताजीराव, ह्या घ्या तलवारी.

द०—संताजीराव, मी जातो आतां सैन्याबरोबर. कोणाच्या पापबुद्धीनें, कोणाच्या महत्त्वाकांक्षेनें, जर आमच्या मूळ कामाला धोका बसला, तर त्याचें पाप संताजीराव तुमच्या मार्थी बसेल. सर्व वेशीवर सक्त पहारा ठेवा; वहिनीसाहेबांच्या महालाच्या पहान्यावर दहा निवडक गडकरी अधिक ठेवा. संताजीराव, तुमच्यावर सर्व गोष्टी सोंपवून आम्ही खालीं जात आहों. वहिनी-साहेबांना भेटा, आणि त्या सांगतील त्याप्रमाणें, आणखी कांहीं नवीन व्यवस्था ठेवावयाची असेल तर ठेवा. [जातात.]

अंक ३—प्रवेश पांचवा.

—:~:—

स्थळ—कांचनगड. (पिलाजीराव माने येतो.)

पि०—दवलतरावाने आपल्याकडून खूप कारस्थान केले ! हंबीररावांच्या दांडगाईच्या वर्तनाविषयीं मोहना दवलतरावापाशीं खात्रीनें बोलली असली पाहिजे. आणि आमच्याशीं कोणच्याही प्रकारचा संबंध ठेवावयाचा नाही, असा त्याचा सकाळचा बेतही दिसला. पण आम्ही दोघे ओलीस राहतों म्हणण्याबरोबर, स्वारीच्या तोंडाला पाणी सुटले. खानाच्या सैन्याला आयतें लोळवायला सांपडतें ! आम्ही दोघे ओलीस ! धोका नाही कांहीं नाही ! बरें विजयी होऊन परत आल्यावर, आम्हांला कटांतून हांकून घायला, कैदेत टाकायला, किंवा आमच्या सैन्यावर छापही घालायला हरकत नाही ! दवलतराव मनांत म्हणत असेल, आज मी अतिशय वस्तादगिरीनें वागलों. पण मान्यांच्यापाशीं पासष्टावी कळा आहे, हें त्या बिचान्याला कोठून ठाऊक असणार ? (पडद्यांत कलकला.) मी दादासाहेबांच्या बरापाशीं तर आलों. हे देवडीवरचे नोकर यथेच्छ मद्य प्याल्यानें झिंगून बरळताहेत. हा तर बंदोबस्त

लक्ष्मणे सांगित्याप्रमाणें चांगला ठेविला ! (हातांत मद्यपात्रें घेऊन तीन म्हारेकरी येतात.)

पि०—दादासाहेब काय करीत आहेत रे ?

प०—कोन तूं दादासायेब का लो दादासायेब का ह्यो दादासायेब ?

दु०—अंर तूंच दादासायेब. दादासायेबाली आणखी कांहीं शिंगविंगें असल्यात व्हय ? अक्शी, असंच पित्यात गटगटा.

ति०—व्हय व्हय. असंच पित्याती अक्शी. पण लो दादासायेब व्हायला त्येला ता फटाकडी रानी कुठ हाय दारू भरूनद्यानी घेयाला ? उगाच वाटच्या वाटसराला दादासायेब म्हनावं खुळ्यावानी ?

प०—कोनाला म्हनतुया खुळा ? लई झाली वाटतं ? मी दादासायेब न्हव व्हय ? तूंच माझी फटाकडी रानी. चल रान्यांना काय तोटा असा मर्द असतांना ? चल, मथुरेच्या वाजाराला जाईन म्हनतो, तुला लाल साडी आनांत म्हनतो,—

दु०—पी पी शिंगोटा, घाली पिंगोटा—

पि०—दारू पिऊन काय पाहिजे तें वरळत आहेत ! काय रे, दादासाहेब काय करीत आहेत ?

प०—दादासायेब आमच की धनी.

दु०—त्यावानी नाही होनार कुनी.

नि०—गजा तो की माजूम दारूचा,

प०—पूर आला भाला रे उंचीचा;

दु०—कशाचा कशाचा रे कशाचा ?

ति०—दारूचा दारूचा रे दारूचा;

सर्व०—पूर आला भाला रे उंचीचा.

प०—गळी बांधुनि माजूमार्ची वडी,

दु०—दारूच्या पुरी घेऊं आम्ही उडी;

ति०—पोट फुगे परी न येऊं वरी;

सर्व०—जेजू जिणू जैसा जारसागरीं.

[जातात.]

पि०—बरे खुलले आहेत ! लवकर शुद्धीवर येण्याची मुर्खांचे भीति नाही. आतां आंत जावें.

(पडदा वर जातो. दादासाहेब दारू पति आहेत व लक्ष्मी जवळ उभी आहे.)

दा०—एकसारखी दारू पिण्याचा मींच काय तो मक्ता घेतला आहे वाटतें ? तूं पी, तूं पी !

ल०—मीं घेतले एकदोन पेलें; पुरे झाले तेवढे मला. पिलाजीराव आल्यावर आणखी घेईन. आतां कशाला ?

दा०—तांटे होण्याबरोबर पिलाजीराव बाहेर गेले हंबीरावांकडे ते अझून कसे आले नाहीत ! निम्मे अधिक संपलें वाटतें. (पेला घेतो.) छे, तूं घेच. बायकांनीं किती दारू प्याली पाहिजे ह्याची सीमा आहे, ठाऊक आहे का तुला ?

पि०—(पुढें होऊन) पुरुषांच्या दुप्पट. होयना दादासाहेब ?

दा०—या या या. बसा बसा बसा. प्या प्या प्या. (पेला पुढें करितो.) तुम्हांला यायला उशीर लागला आणि मला तर अतिशय तहान लागली, म्हणून केले हें काम सुरू तुम्ही येण्यापूर्वीच. हें घ्या.

पि०—आपण एक घ्यायचा. (दादासाहेब हातांत पेला घेतो.) त्यांना नको का एक तरी ?

ल०—मीं दोनतीन घेतले आहेत. बायकांनीं अधिक घेऊं नये.

दा० पि०—काय त्याला होतें ? [सर्व पितात.]

पि०—बायकांनीं पुरुषांच्या दुप्पट दारू पिण्यास कांहीं हरकत नाही.

दा०—छे ! त्यांचें प्रमाण निराळें आहे. (पेला झोकून) तरुणीनें इतकें मद्य घेतलें पाहिजे कीं, तिचे डोळे तांबडेलाल होऊन चमकू लागल पाहिजेत. आणि ती मदिरेक्षणा पायांत बुंगूर बांधून नाचत नाचत जर पेला घेऊन पुढें आली— [नाचूं लागतो.]

पि०—(लक्ष्मीला) दादासाहेबांना आतां जो पेला देशील, त्यांत एवढी पूड टाक, म्हणजे ते लवकर बेशुद्ध होतील.

दा०—(नाचतां नाचतां) थयथय नाच झाला पाहिजे. काय सांगूं पिलाजीराव, तिच्या हातांतला तो पेला पाहिजे,—एक पाऊल जमिनीला टेकतें न टेकतें तों दुसरें उचलले, असा पायाचा ठेका धरून, शरीर—अशी

लव तशी लवे—असे पायाच्या नाचावर झेलून धरूं लागली, आणि तो तोंर-
च्यांचा आवाज कानांत का शिरला,—किती गोड गोड धुंदी येतं म्हणून सांगूं ?
तिचें चपल पाऊल जसजसें जलदी उठायला लागतें, तसतसा, शरिरांत बांधून
ठेविलेला जीव आहे कीं नाहीं, तो बंधनें तोडून तिच्याकडे उडया मारीत
जातो. (जाग्यावर जाऊन वसतो. लक्ष्मी पेल पुढें करते.) आणि ती जवळ
आली, आणि तिच्या नाजूक बांध्याचा डोल होऊं लागला, म्हणजे जिवाला पाळ-
ण्यांत ठेवून गोड स्वरानें गाणीं म्हणत, कोणी झोंपा काढतें आहेसें वाटतें.
आणि तिच्या बोटांना हळूच हात लावून (लक्ष्मीच्या हातांतल्या पेल घेऊन) पेल
घेतला, आणि प्यालों (पितो) गोडच झोंप—साखर झोंप—झोंप [वेशुद्ध होतो.]

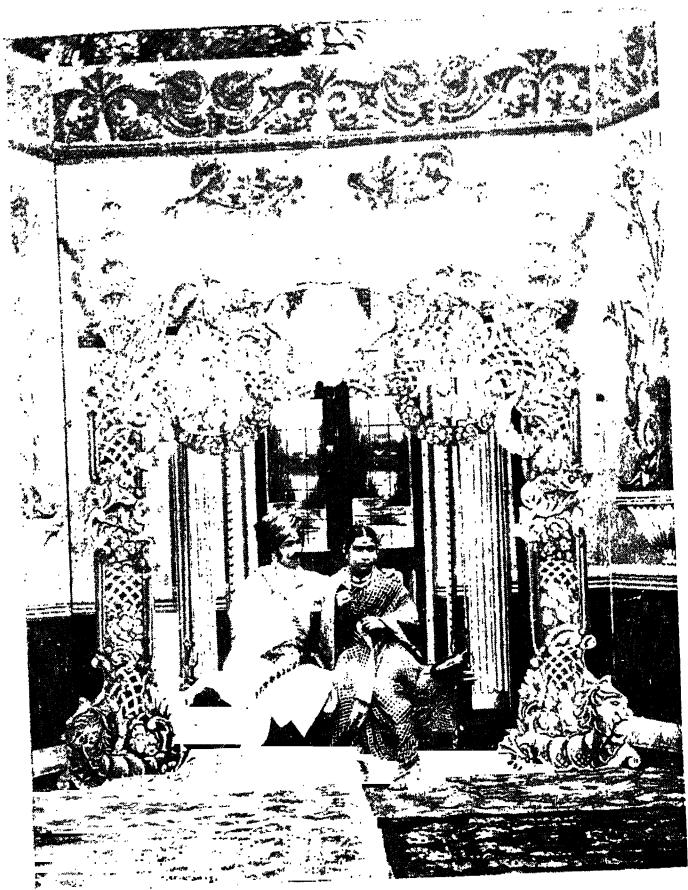
पि०—चल, लक्ष्मी चल; आतांपासून तूं माझी झालीस. ह्या धेरड्याची
तुझ्यावर आतां काढीचीही सत्ता उरली नाहीं. (पेल हातांत घेऊन तिच्याज-
वळ जातो.) सुंदरी, प्रेमाच्या अस्सल अर्काने भरलेल्या ह्या पेल्याचा मी तुला
पहिल्या भेटीचा नजराणा देतो. मी तुला हें मद्य प्यावयास देत नाहीं.—
प्रेम—निव्वळ प्रेम. सुंदरी, माझा स्वीकार करण्यापूर्वी तूं ह्या माझ्या नज-
राण्याचा स्वीकार केलाच पाहिजे.

ल०—महाराज, तुम्ही मला कायशी महत्त्वाची कामगिरी सांगणार
आहांना ? त्याची आठवण नाहींशी झाली वाटतें ?

पि०—तूं माझी झालीस हा विचार मनांत येण्याबरोबर सर्व गोष्टी विस-
रून गेलों होतों. अजून आम्ही कांचनगडावर आहों, अजून तूं सररी माझी
झाली नाहींस, पण तुझ्या हातून काम फत्ते होणार, याबद्दल शंकाच नाहीं.
तूं हें प्रेमासव घेतल्यानंतर कामगिरीचा विचार.

ल०—महाराज, मीं जर मद्य फार प्राशन केलें तर माझ्या हातून काम
पार पडणार नाहीं.

पि०—छे ! मी मघाशी सांगितलें नाहीं का, बायकांनीं पुरुषांच्या दुप्पट दारू
प्यावी, तोंपर्यंत कांहीं हरकत नाहीं म्हणून. मदिरेचा प्रत्यक्ष अवतार तूं,
तुला हें मद्य काय करणार आहे ? फिरली मान ! बरें, पुरुषाइतकी तरी बायकांनीं

प्र०—जिमेवर ती नाचते आहे केव्हां बाहेर पडेन म्हणून ! हं म्हण ती.
[पृ० १६]

झाली, म्हणजे खुणेचा म्हणून एक बंदुकीचा बार काढीन. त्याबरोबर दारूला कांकडा लाव आणि पश्चिमेच्या मैदानांत पळत ये. खांद्यावर बसवून गडावरून पळवून न्यावयास मी तेथें आहेंच.

ल०—मी बंदुकीचा बार केव्हां होईल, ह्याची वाट पहात बसतें. जितकी लवकर खून घाल तितकी बरी; कांचनगडावरून तुम्ही मला केव्हां न्याल, असें मला झालें आहे.

पि०—हं, तूं लाग तर आपल्या उद्योगाला. माझ्या तयारीला हा मी निघालोंच. [लक्ष्मी पिशवी घेऊन जाते.]

पि०—(स्वगत) आतां असें करावें. खानाच्या सैन्याची कत्तल करून प्रतापराव मागे परतलेले दिसले म्हणजे एकदम खुणेचा बार काढावा. प्रतापराव, दवलतराव विजयी होऊन, मोठ्या आनंदानें गडावर चढताहेत तों, आमची ही दिवटी गडाची राखरांगोळी करणार! आमचें कारस्थान तर उत्तम साधलें. प्रतापरावांचा आतांपर्यंत माझ्यावर पूर्ण विश्वास, दादासाहेबांचे तर आम्ही जुनाट दोस्त, हंबीररावांना माझ्याशिवाय सत ना गत! आतां गुरगुरणाऱ्या दवलतरावाच्या व विजयानगराच्या मुख्य सेनापती होऊन सर्वांवर सत्ता मिरवूं पाहणाऱ्या प्रतापरावाच्या सुसक्क्या बांधून विजापुराला न्यायला काय उशीर? उद्यां सकाळीं पिलाजीरावाच्या तोंडून जो जो शब्द निघेल तो तो प्रत्येकानें प्रतापरावानें—दवलतरावानें—झेललाच पाहिजे. दादासाहेब, लक्ष्मी, हीं दुधखुळीं दारूंत होरपळून मरणार! मरोत बिचारीं! मला त्याचें सुखदुःख तितकेंच आहे. प्रतापरावाचा पराभव करून हे बंडखोर पादशहापुढें उभे केले, कांचनगडच्या सुभ्याच्या निम्याइतकी निदान पादशहाकडून जहागीर उपटली, म्हणजे पादशहाच्या वजिरीवर पुढें डोळा ठेवण्यास हरकत नाही. मोहना, यमुना, पण हा बायकांसंबंधाचा विचार मागावून करूं. वैभव पदरीं पडल्यानंतर त्याचा उपभोग घेतांना बायका पाहिजे असतात. तोंपर्यंत मोहने—यमुनेसंबंधाचे विचार मला नकोत. [जातो.]

अंक चौथा.

प्रवेश पहिला.

स्थळ—कांचनगड, पश्चिम बुरुज. (मोहना येते.)

मो०—छाण्याचें काम आटपून एव्हांना स्वारी परत यावी खरें म्हटलें असतां! लांब तेथें खानाच्या छावणीपाशीं आतां उजेड दिसूं लागला! विजयी होऊन स्वारी परत येण्याबरोबर पंचारती ओंवाळून दृष्ट काढीन. अंबाबाईच्या दर्शनाला स्वारी जाऊं लागली म्हणजे सोन्याचा नारळ करून ठेविला आहे, तो मातोश्रीपुढें ठेवण्यास हातांत देईन. हें काय पण? इतका वेळ काय करीत आहेत? बायकांना लढाईत बरोबर कां नेत नाहीत कोणाला ठाऊक? मी जर बरोबर असतें,—रणगणावर गाजविलेल्या त्यांच्या शौर्याचें वर्णन ऐकून जर माझ्या मनाला इतका आनंद होतो तर शौर्याचा अवतार रणभूमीवर पहावयास मिळाल्यावर,—दिवट्या हालल्यासारख्या दिसतात हं! विजयी होऊन या कड्याखालीं स्वारी केव्हां येईल, आणि मी हीं फुलें केव्हां उधळीन, असें मला झालें आहे. फुलें उधळल्यावर, महाराज, तुम्ही आपल्या आवडत्या मोहनेकडे तर पहाल ना? काय बाई तरी! अजून त्या जागचा उजेड कसा हालत नाही? हंबीररावांनीं—पिलाजीरावांनीं—कांहीं दगा दिला नसेलना? हंबीरराव गडावर आलीस आहेत, तेव्हां हंबीररावाकडून दगा होण्याचा—

[हंबीरराव येतो.]

हं०—हंबीररावाकडून दगा होईल, असें मोहने, तुला वाटतें तरी कसें? हंबीरराव तुझा दास, आणि त्यापासून भीति? मोहने, पाहिजे तो हुकूम तूं मला—

मो०—अग बाई! पण हे कोण? हंबीरराव, तुम्ही एवढ्या रात्रीं येथें कसे आलां?

हं०—तूं ह्या जागीं चालली असशील,—तेव्हां ह्या फुलझाडांना तुझा हात लागला असेल,— ही जागा,— तीं फुलझाडे,— हींच माझीं पवित्र स्थाने,— ह्याच माझ्या पवित्र वस्तू !

मो०—(स्वगत) मोठी पंचाईत आली. रात्रीची वेळ, मी एकटी !

हं०—मोहने, मला जर कोणी यात्रेला जा म्हणून सांगितलें, तर तुझ्या स्पर्शानें पवित्र झालेल्या याच जागेकडे मीं धांव घेतली असती ! तुझ्या मोहक मूर्तीचें ध्यान ह्या ठिकाणाशिवाय इतर ठिकाणीं कसें चांगलें साधेल ?

मो०—हंबीरराव, तुम्ही भलताच नाद वेडेपणानें कशाला धरितां ? तुमच्या ह्या गरीब बहिणीची तुम्हांला अशी विनंति आहे, तुमचें शौर्य, तुमची हुशारी, तुमचें वजन, हीं सर्व तुमच्या धर्माच्या उपयोगीं पडावयाचीं, तीं कवडीमोलाचीं कां करितां ? मजसारख्या एखाद्या क्षुल्लक छविर—तुमच्या धर्ममहिनीवर—लक्ष ठेवून, आपला स्वतःचा जन्म फुकट कां दवडतां ! अयोध्या, गया, काशी, पंचवटी, तुमच्या धर्मातील पवित्र स्थाने काय कमी आहेत ? सीतादेवीसारख्या महासाध्वीच्या स्पर्शानें पवित्र झालेलीं शेंकडों स्थाने आमच्या देशांत आहेत. हंबीरराव, तुमच्या अंगांत हिंमत असेल तर, हे यवन आमचीं पवित्र देवस्थाने बाटवीत आहेत, त्याची लाज घरा, त्या स्थानांना शत्रूच्या कचाट्यांतून सोडवा, व आपलें क्षात्रतेज जगाला दाखवा.

हं०—मोहने, मी क्षात्रतेज जगाला दाखविलें असतें; धर्मसेवा केली असती; पण तें व्हावें कसे ? माझा आत्मा, माझा जीव, तूं ! तूं जर मजपाशीं नाहींस तर माझ्या हातून पराक्रम कसा होईल ? मोहने, तुझ्या हाताचा ह्या मनगटाला स्पर्श कर, आणि शौर्य,—कर्तबगारी—ह्यांत किती भरली आहे, ह्याचा चमत्कार पहा. प्रतापरावासंबंधानें तुझ्या मनांत शंका येत असली, तर त्यांच्या हवालीं माझे सर्व सैन्य करितों, ज्या खजिन्याचा पादशहाला एवढा हेवा वाटतो, तो खजिना त्यांना देतो, ते विजापूरच्या तक्ताचे तुकडे करूं देत, विजयानगराला पुन्हा गादी स्थापूं देत, माझी हरकत नाहीं. ते विजयानगरचे भक्त आहेत, तुझे भक्त नाहींत; मी तुझा

भक्त आहें. मोहने, तूं माझी हो, माझ्याबरोबर चल. लोक काय म्हणतील ह्याची भीति नको वाळगायला. विजापूर म्हणजे पृथ्वी नव्हे. मला आज्ञा कर, कीं बेदरशाही बुडवितों, निजामशाहीला तुझ्या पायावर लोटांगणें घ्यावयास लावतों. मोहने, कांगो ब्राम्हणीच्या तत्कावर तुला नेऊन बसवितों. पुराणांतरीही क्षत्रियांनीं दाखविला नसेल असा पराक्रम करून दाखवितों. मात्र ह्या मनगटाला तुझ्या कोमल हाताचा स्पर्श झाला पाहिजे.

[जवळ जाऊं लागतो.]

मो०—हं ! हंबीरराव, मी येथें एकटी आहे असें समजून अशी दांडगाई करितां काय ? खबरदार एक पाऊल पुढें याल तर. तुमच्या उद्दामपणाच्या भाषणाबद्दल शिक्षा करणारे खानाचा समाचार घेऊन विजयी होऊन परतले पहा ! सर्वोद्वेष्ट तुमची मानखंडना होऊं नये, अशी जर तुमची इच्छा असेल, ह्या अपराधाबद्दल होणारी भयंकर शिक्षा तुम्हांला जर चुकवायची असेल, तर विजयी लष्कर गडावर येऊन पांचण्यापूर्वीं मुकाट्यानें एकदां काळें तोंड करा. कांचनगडावर जरी मोहना एकटी—

[पडद्यांत एक भयंकर आवाज होतो.]

हं०—मोहने, कांचनगडाची आतां प्रतिष्ठा कशाला. हा पदा, पूर्वेकडचा तुमचा तो जंगी बुरुज एकदम जमीनदोस्त झाला ! मोहने, ही तुमच्या दारूच्या कोठाराला पिलाजीरावानें लावलेली आग आहे. आतां कांचनगडाला कोण भिणार ?

मो०—कसायांनो, चांडाळांनो, हरामखोरांनो, दगा करून आमचा सर्वांचा केसानें गळा कापलांत अं ! चांडाळा, पाप्या, पतिव्रतेचा तूं छळ मांडिला आहेस. कांचनगडाच्या पूर्वेच्या त्या बुरुजाप्रमाणें तुझ्या शरिराचे कळपे कळपे तुटून पडून मेल्या तुझा नाश होईल ! दारूच्या कोठारांत सांपडून जळून होरपळून, तुला मृत्यू येईल. जगदंबे, कांचनगडाबरोबरच तिकडचे सर्व बेत कोसळून गेले ना ? आणि हें सर्व माझ्या पायीं. हंबीरराव, मोहनेचा असाच जर सूड तुम्हांला उगवायचा होता, तर मोऱ्यांच्या हिरव्या महालांतच माझ्या उरांत खंजीर खुपसून मला ठार कां मारिली नाही ?

माझा सूड घेण्याकरितां, दारूच्या कोठारावर मला बसवून माझ्या हातांनें जर तुम्ही बत्ती लावावयास सांगितलें असतें,—अशा ह्या ज्वाळेंत—अशा ह्या कडाक्यांत—कांचनगडाशिवाय इतर कोठेही माझें जरी तुम्हें तुकडे झालें असतें तरी मीं तुम्हांला दुष्ट देखील म्हणलें नसतें ! पुण्यश्लोक सरदारांची आशा या कपाळकरंटीच्या पायीं, देवा, अशा रीतीनें भंग व्हाव ना ! देवा ! खानाचा पराभव करून ते वर चढूं लागले आणि कांचनगडावर असा हा प्रळय ! आग लावतांना त्या मान्याचा हात झडून कस कसा पडला नाहीं ? मेल्यांनो, आमचा सूड तुम्हीं उगविलांत, पण पतिव्रतेच्या भयंकर शापांतून तुमची सुटका होणार नाहीं. देवा, ज्या हातांनीं हा कसाईपणा केला, ज्या हलकट पुरुषांनीं हें दुष्ट कारस्थान केलें, त्या सर्वांना—काय प्रळय हा !

हं०—मोहने, विनाकारण त्रास करून घेण्याची ही वेळ नव्हे. माझ्या हातून जर कांहीं पातक झालें असेल तर त्याला कारण तुझ्यावरचें अनिवा प्रेम. मोहने, आज नाहीं उद्यां तुला माझ्या छावणींत आलेंच पाहिजे आतां माझ्याबरोबर चल. तुझी इच्छा असेल तर जेथें आपल्या ओळखीनें लोकही भेटणार नाहींत अशा देशांत जाऊं. चल, हिंदुस्थानांत जाऊं दिल्लीच्या पादशहाला तत्कावरून ओढून काढून हस्तिनापूरच्या पांडवांच्य सिंहासनावर तुला बसवितों. रामाच्या अयोध्येतून ह्या यवनांना हाकलून लावून. सीतादेवी ज्या महालांत राहत होती, त्याच महालांत तुला नेऊं देवितों. ह्या कांचनगडाची प्रतिष्ठा काय ? ह्या कांचनगडासारखे हजारों किं गंगेच्या तीरावर बांधूं. चल मोहने मजबरोबर. ह्यांत कोणचेंच वाईट नाहीं ह्यांत पाप नाहीं. धर्मसेवा ह्यांतच आहे. मोहने, हंबीररावाचा स्वीकार करून त्याला आज्ञा कर—

[अगदीं जवळ जातो.]

मो०—पाण्या, कांचनगडाच्या ठिकच्या ठिकच्या झाल्या, प्रतापराम कितीही दूर असले, तरी मोहना एकटी आहे असें समजूं नको.

हं०—तिचें संरक्षण करणारा तिचा बंदा सेवक हा हंबीरराव जवळ असतांना मोहना एकटी !

[धरूं पाहतो.]

—(बुरुजाच्या बाहेरच्या कड्यावर एक पाय ठेवून दुसरा खाली सोडून
कठडा धरून) मोहनेचें संरक्षण करण्याची कोणाला जरूरी नाही.
पण करण्याला तिचें पातिव्रत्य तयार आहे. नीचा, केसभर पुढें ये,
ठड्याचा हात सुटला म्हणून समज.

(मागें सरून) मोहने, असें साहस करूं नको. अशानें तुझ्या शरि-
माझ्या शरिराचे शतशः तुकडे होतील. [पिलाजीराव येतो.]

—हंबीरराव, गडावरून खाली चला लवकर. बायकांचीं आर्जवें कर-
वेळ नव्हे. उद्यां हीच मोहना तुमचीं आर्जवें करूं लागेल ! तुम्हांला
देव समजूं लागेल ! चला एकदम, आतां आमच्या सैन्यांत आम्हांला

मोहनेशिवाय मी एकटा यावयाचा नाही.

—आज मोहना तुमची नव्हे, उद्यां मोहना तुमची. प्रतापराव वर
आम्हांला येथून गेलें पाहिजे, व एकदम या पडक्या गडाला वेढा
हाजे. आतां वेळ घालविली कीं, मोहना हातची गेली. चला, अहो
चनगडाचा किल्ला क्षणांत जमीनदोस्त केला, त्यांना पातिव्रत्याचा
पणाच्या ह्या मोहनेला वश करून घ्यायला काय उशीर ! पण कोण-
य योग्य वेळीं केली पाहिजे. [पिलाजी हंबीररावास धेऊन जातो.]

—(वर चढून) गेले मेले कसाई ! गेले. काय अनर्थ हा ! हंबीर-
राव मला धरायला आतां पुढें येत होतां तसेच केसभर पुढें कां नाही
या कड्यावरून मोहनेनें जर उडी घेतली असती आणि मोहनेच्या
जर तुकडे झाले असते तर, देवा, किती तरी चांगलें झालें असतें !
, तुम्हांला वाटत असेल, मी विजयी होऊन आलों म्हणजे माझी
मला आरती ओवाळायला येईल. महाराज, ह्या हतभागी, पापी,
मोहनेशीं ज्या वेळीं लग्न लाविलेंत त्याच वेळीं,—आपण परवां म्हणत
च वेळीं,—आपणांवर दुःखाचे डोंगर कोसळून घेतलेत ! शत्रूला
तुम्ही गडावर परत आलां म्हणजे रत्नखचित निरांजनाची आरती
होऊन तुमच्या यशाचें शुभ्र तेज तुमच्यापुढें ही दुर्दैवी मोहना आतां

आणीत नाहीं, तर मोहनेच्या पायीं तुमच्या गडाचे तुकडे तुकडे होऊन, त्यांतून निघणारा हा काळाकुट्ट धूर, ह्या भयंकर ज्वाळा, आरतीचे ऐवजीं तुम्हांला पहाव्या लागणार ! देवा, मला जन्माला घालून, माझ्यामुळें, माझ्या पायीं, त्यांच्यासारख्या नरवीरांच्या हालअपेष्टेस प्रारंभ केलास, त्यापेक्षां मला जन्मालाच घातली नसतीस, तर फार बरें झालें असतें ! [पडदा.]

अंक ४—प्रवेश दुसरा.

—*:—

स्थळ—पिलाजीरावाची छावणी.

(पिलाजी व दोन सरदार प्रवेश करतात.)

पि०—कांचनगडाबरोबरच खानाबाही नाश झाला म्हणायचा. प्रताप-रावाकडे गडावर गेलेला जासूद अद्याप नाहीं परत आला ?

प० स०—अद्याप नाहीं आला. आपल्या आज्ञापत्राचें उत्तर प्रतापरावांनीं लवकर दिलें नसेल.

दु० स०—सरकारांनीं हुकूम फर्माविल्याप्रमाणें प्रतापराव जर शरण आले तर त्यांना—

प० स०—मोहिल्यांच्या सोनगडाकडे आपण त्यांना जाऊ दिलें—

पि०—प्रतापराव शरणही येत नाहीत आणि सोनगडाकडे जिवंत सोडावयाचें किंवा कसे ह्याचीही पंचाईत नको.

[राघोजीराव व दोघे इसम निशाणासह प्रवेश करतात.]

या, दोस्त राघोजीराव, या. तुम्हांला पाहिलें म्हणजे खानसाहेबांची मला आठवण होते, आणि डोळ्याचें पाणी कांहीं केल्या थांबतच नाहीं. एवढा कांचनगड मीं एका क्षणांत धुळीस मिळविला, प्रतापरावालाही आज जिवंत धरून मुसक्या बांधून विजापुरास नेईन; पण राघोजीराव, खानाशिवाय कोणच्या तोंडानें आम्हीं पादशहाच्या भेटीस जावें ?

राघो०—सरदारसाहेब, खानाकरतां दुःखाश्रू गाळित बसण्याची ही वेळ नव्हे. कालच्या छाप्यांत खान व त्याच्या गोटांतले सर्व सरदार कापले गेले—

पि०—हाय ! हाय ! हा पिलाजी माने जिवंत असतांना खानाला व त्याच्या सरदारांना ह्या चोर, लुटारू, दरवडेखोर प्रताप्यानें छापा घालून मारावें अं !

राघो०—सरदारसाहेब, शोक करूं नका. खानाचें सैन्य अनाथ झालें आहे, नांवाजलेला सरदार खानाचे छावणींत कोणीच जिवंत राहिला नाही. मी निजामतींतला नोकर, सरदार मंडळींत माझे नांव नाही. लष्कराच्या दृष्टीनें मी जिवंत असूनसून सारखाच. तेव्हां ह्या सर्व पादशाही सैन्याच्या सरलष्करचें हें निशाण आपल्या तंबूजवळ रोंवण्याचा मला हुकूम करून सर्व सैन्यास आपण सनाथ केलें पाहिजे.

पि०—राघोजीराव, खानाच्या मागे सरलष्करचा मान मला आपण देतां, आपल्या उपकाराची फेड माझ्या हातून होईल तेव्हां खरी. पण असें पहा, पादशाही सैन्यांत हंबीरराव दसहजारी आहेत आणि मी पंचहजारी आहे; तेव्हां हंबीररावांना प्रथम हा मान मिळाला पाहिजे.

राघो०—हंबीररावांच्या डेऱ्याकडे प्रथम जाऊन मगच आपल्या तंबूकडे आलों.

पि०—मग हंबीरराव काय म्हणाले ? [पडद्यांत गलबला.]

राघो०—ते पहा हंबीरराव आणि त्यांचे लोक इकडेच येत आहेत. तेथला गोंधळ आतां तुम्हांला येथेंच पहावयाला मिळेल.

पि०—(स्वगत) धन्य पिलाजीराव, आज तुम्ही धन्य आहां हें पादशाही वैभव, हें निशाण, आपल्याच पायानें तुमच्याकडे चालून आलें आहे ! वळणावळणानें असें पाणी बांधून आणावें लागतें.

(हंबीरराव व त्याचे दोन सरदार प्रवेश करितात. हंबीररावाचे सरदार निशाणाला हात घालतात.)

हं०—काय वेडे लोक आहेत हे ! तुम्हांला माझे हुकूम मानावयाचे नाहीत ? माझे न माना, पण मोहनेचे तरी मानाल कीं नाही ? चला परत डेऱ्याकडे.

हंबीररावाचे सरदार—पिलाजीराव, हें पादशाही सरलष्करचें निशाण आमच्या सरकारच्या डेऱ्याजवळ पाहिजे.

पि०—अलबत, मी झालों तरी तेंच ह्या राघोजीरावांना सांगत होतों. हंबीरराव आमचे धनी, खानाच्या मार्गे सरलष्करचा मान त्यांचा. हंबीरराव—सरकार—आम्ही सर्वजण हें निशाण—

हं०—माझ्या तंबूजवळ आणि हें पांढरें फडकें काय करायचें ! ह्याच्यावर मोहनेचें जर चित्र असतें आणि वाऱ्याच्या झुळकीसरसा मोहनेच्या मोहक मूर्तीचा डोल झालेला ह्या निशाणावर जर मला पहावयास मिळाला असता—चला, माझा हुकूम माना. माझ्या तंबूच्या प्रत्येक कनातीवर मोहनेचें चित्र काढा.

पि०—हंबीरराव, मोहनेचें हें वेड—

हं०—मोहनेचें नांव ऐकल्यावर जर मी वेडा बनलों नाहीं, माझी विचार-शक्ति जर जाग्यावर राहिली, तर मोहना मोहक नाहीं, मोहनेत जादु नाहीं, असें तुम्ही म्हणाल. छे ! सरदारहो, मला जगानें खुळा, वेडा म्हटलेलें पुरवेलें. पण मोहनेच्या अंगी हंबीररावांना वेडा बनविण्याची शक्ति नाहीं, असें नका कोणा म्हणायला. चला तुम्ही माझ्याबरोबर. मी तुम्हांला मोहना दाखवितों. मग माझ्या निशाणावर, माझ्या तंबूवर, माझ्या मंदिलावर, माझ्या दुशालेवर, सर्व ठिकाणीं मोहनेचीं चित्रें काढा. पण मग असें होईल. हो ! नका येऊं तुम्ही माझ्याबरोबर. तुम्ही मजबरोबर आलांत आणि मोहनेचें प्रत्यक्ष दर्शन घेतलेत तर माझ्यासारखें तुम्हीहि वेडे होऊन तुम्हांला तसवीर काढतां यावयाची नाहीं. येथेंच थांबा. मीच मोहनेला पाहून येऊन तुम्हांला सांगतों.

[हं० जातो.]

पि०—(हं० च्या सरदाराजवळ जाऊन दोघांच्या खांद्यावर हात ठेवून) हें पहा, धनीसाहेबांचें चित्त कोहीं स्थिर नाहीं. तेव्हां आजचें लढाईचें काम ह्यांच्या हातून कांहीं नीट पार पडणार नाहीं. तुम्ही त्यांच्या जवळ नेहमी असणारे म्हणून ह्या वेडांतून त्यांना सोडविण्याची तुम्हांला एक युक्ति सांगणार आहे. नाहींतर असें करा, हें निशाण तुम्ही आपल्या ताब्यांत घ्या आणि आजच्या लढाईचा बोजाही तुम्ही—

हं०—माझ्या तंबूजवळ आणि हे पांढरे फडकें काय करायचें. ।

हं० चे सरदार०—छे ! छे ! तें नको आम्हांला. युक्ति काय सांगत होतां ती सांगा.

पि०—युक्ति म्हणजे अशी, प्रतापराव गडावरून खाली उतरून लागले म्हणजे पांचपन्नास निवडक जवान बरोबर घेऊन त्यांच्या पिछाडीस जा. जरा टेहळणी केलीत म्हणजे मोहना कोठेंतरी तुम्हांला सांपडलीच पाहिजे. धनीसाहेबांच्यापुढें तिला आणून उभी करा, कीं त्यांचें वेड नाहीसें झालेंच म्हणून समजा.

हं० चे सरदार०—बरोबर आहे. बरें तर आम्ही त्या उद्योगाला लागतो. धनीसाहेबांना प्रथम जपलें पाहिजे. [हं० सरदार जातात.]

पि०—(स्वतःचे सरदारास) हें निशाण माझ्या तंबूजवळ रोंवा, आणि सर्व पादशाही सैन्यांत द्राही फिरवा कीं, सर्व सरदार एका ठिकाणीं जुळून, सर्वांची सल्लामसलत होऊन, हंबीररावांची तळवेत नादुरस्त असल्यामुळें खानाच्या मागें सरलष्कराचा मान पिलाजीराव मान्यांना देण्यांत आला आहे. जा, ह्या उद्योगाला अगोदर लागा. (पि० चे सरदार व निशाणवाले जातात.) सरदार राघोजीराव, सरलष्कराचा हा अधिकार हातांत घेतांना पादशाहाच्या नांवानें मी माझी पंचहजारीची सरदारकी तुम्हांला आतां दिली आहे.

राघो०—हें काय पिलाजीराव, माझा एवढा मोठा सन्मान करण्यासारखें मीं काय केलें आहे ?

पि०—तुम्हीं केलें नसलें तर आज तसेंच कांहीं करून दाखवावें लागेल.

राघो०—सरलष्करचे हुकूम पाळायला हा बंदा तयार आहे.

पि०—हंबीररावाला सरलष्करचें निशाण तुम्ही द्यावयाला गेलां होतां आणि त्यानें त्या निशाणाचा अपमान केला; पादशाहीविरुद्ध हंबीच्यानें हें बंड नाही का केलें ?

राघो०—बंड कसलें, त्यांना मोहनेचें वेड—

पि०—अहो, कांचनगडाच्या छावणींत असतांना हंबीरराव वेडे खरे; पण पादशाहापुढें गेल्यावर ते बंडखोरच ठरले पाहिजेत.—असें काय करतां ! त्यांची दसहजारीची जहागीर रिकामी नको का व्हायला ?

राघो०—समजलों, आलें ध्यानांत. विजापुराला गेल्यावर हंबीच्याला बंड-खोरांत ओढायचें. बरें, आज मी काय करूं ?

पि०—आतां कसें ठीक बोललां ! आज असें करायचें, हंबीररावाचे सरदार मोहनेला हुडकावयाला निघून गेले म्हणजे तुम्ही बंदोबस्तानें हंबीररावाचे डेऱ्यांत शिरून, हंबीरराव आणि त्यांची बायको यमुना यांना गुप्तपणें मेण्यांत घालून कैद करा. आणि असें करा—मग सांगेन आतां तुम्ही जा. तशी व्यवस्था झाली म्हणजे मला वर्दी द्यायला या. (राघोजी जातो.) प्रतापराव आणि मोहना, ह्यांना कसेंही करून जिवंत धरण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. प्रतापराव जिवंत हातीं लागला नाही तर त्याचें निदान शीर कापून आणून विजापुरास नेलें पाहिजे. एका वेशीवर रामराजे टांगलेले आहेत तर दुसऱ्या वेशीवर हे जाधव कुळांतले सरदार चांगले शोभतील.

[पडदा.]

अंक ४—प्रवेश तिसरा.

—:०*०:—

स्थळ—कांचनगड. (प्रतापराव व दवलतराव येतात.)

प्र०—दवलतराव, विजापुरकरांशीं लढण्याचा ज्या वेळीं मीं प्रथम निश्चय केला त्या वेळीं आमचेच लोक विश्वासघातानें आमचा असा गळा कापतील असें माझ्या स्वप्नीही आलें नव्हतें ! शत्रूची लक्षावधी फौज कांचनगडावर चालून आली असती, आम्हांला जिकून कांचनगडाचे तुकडे तुकडे करून सर्व मैदान वनविलें असतें, आणि त्याच मैदानावर कत्तल करण्याकरितां उमे केलेल्या कांचनगडाच्या गडकऱ्यांच्या दावणींत मला बांधलें असतें, तरीसुद्धां हृदयावर अपमानाच्या असह्य डागण्या देणाऱ्या त्या मृत्यूला माझी ही मान देताना आतांच्या इतकें खात्रीनें वाईट वाटलें नसतें !

द०—प्रतापराव, कांचनगडाची राखरांगोळी होऊन गेली; झाली ही गोष्ट होऊन गेली. आतां तीव्रदुःख करीत बसण्यांत काय अर्थ आहे ? पुढील प्रसंग याहूनही भयंकर आहे. त्यांतून पार कसें पडावें, ह्याची एखादी मसलत काढूं या.

प्र०—ह्या घरभेया मात्रागमनी मांगांच्या मायावी जाळ्यांतून पार पड-
ण्यास मार्ग सांपडेल, असें दवलतराव तुम्हांला वाटतें तरी कसें ?

द०—पण प्रतापराव, कांचनगडावर आम्हांपैकीं बऱ्याच जणांच्या बायका
आहेत. त्यांची जाधवांचे नांवाला शोभेल अशी कांहीं तरी व्यवस्था लावा-
यला नको काय ?

प्र०—हो सर्व खरें. पण जी व्यवस्था आम्हीं केली आहे, त्याहून अधिक
तें आम्ही काय करणार ? दवलतराव, शत्रूची कोण कडेकोट तयारी ही !
कांचनगडावर हा प्रळय व्हायची फुरसत, तों मान्यांच्या सैन्यानें कांचन-
गडाला सत्तीचा वेढा दिला ! कांचनगडाच्या पायथ्याचा खडक कोसळून पडा-
यचा थाबला असेल नसेल, तों हंबीररावांच्या आज्ञेवरून मान्यांची ती उर्मट-
पणाची चिठ्ठी आली ! दवलतराव, ज्या ठिकाणीं घरचे विश्वासाचे लोक आप-
णांस निजल्या जागीं ठार करण्याचे उद्योगांत असतात, त्या ठिकाणीं ओढव-
लेल्या संकटार्थीं टक्कर देऊन सोक्षमोक्ष करून घेतल्याशिवाय इलाज नाही.

द०—होय, दुसरा मार्गच उरला नाही. पिलाजीरावानें आपल्या चिठ्ठींत
लिहिलें आहे, दोन प्रहर दिवस येई तों जे कोणी शस्त्राखें खाली ठेवून
आमच्या छावणींत येतील, त्यांना पुढें मर्जीस येईल तिकडे जाण्यास आम्ही
मनाई करणार नाहीं. ह्या सवलतीचा कितपत उपयोग होईल ? कांचन-
गडावरून अशा प्रकारें शरण गेलेल्यांना कैद करून विजापुरास नेतील काय ?

प्र०—अहो, विश्वासघात करण्याचें ह्यांना बाळकडूच घातलेलें आहे ! पाद-
शहा आपणाकडे पाहून जरा हांसलासें यांना वाटलें, आपला काडीचा फायदा
होतो आहे अशी यांची समजूत झाली, कीं तेवढ्या क्षुल्लक नफ्याकरितां, आज
दिगंतीं ज्यांची कीर्ति गेली आहे अशा घराण्यांतील पवित्र बायकांच्या अब्रू-
वर रखरखेले निखारे ठेवण्यास ह्यांच्या मनाला दिकत वाटावयाची नाहीं !
दवलतराव, खानाच्या पांच हजार पठाण अरबांपैकीं एक हजार लोक उगीच
उगीच आमच्या तरवारींना आम्हीं बळी दिले ! या माझ्या तरवारीला काल
खानाच्या रक्तानें मीं न्हावूं घातलें, त्यापेक्षां एकाद्या पित्यावर—एकाद्या
हंबीऱ्यावर—ही तीक्ष्ण धार पडली असती, तर विजयानगरच्या ऋणांतून मी

बऱ्याच अंशीं मुक्त तरी झालों असतों. शत्रूला शरण जाऊन पाहिजे तर कांचनगडावरील सर्व गडकरी आपले प्राण वांचवूं देत, माझा हाच निश्चय, हीच प्रतिज्ञा, कीं तरवारींच्या तीक्ष्ण धारांनीं माझ्या शरिराचे तुकडे तुकडे होवोत, भाल्यांच्या माऱ्यामुळें माझ्या शरिरांतून रक्ताचे हजारों प्रवाह वाहोत वंडुकींच्या गोळ्यांच्या तडाक्याने माझ्या मस्तकाचे कळपे कळपे तुटून पडोत, ही माझी भयंकर तलवार वज्राप्रमाणें शत्रुसैन्यावर पडेल, आणि ह्या चोरांची राखरांगोळी झालेली ह्या डोळ्यांनीं पाहिल्याशिवाय किंवा कानांनीं ऐकिल्याशिवाय प्रतापरावांचीं हाडें कांचनगडाच्या मैदानावर कधीही पडावयाचीं नाहींत.

[संताजीराव येतो.]

द०—या संताजीराव; कालच्या प्रळयांत किती गडकरी पडले, नक्की बातमी काढलीत का ?

सं०—होय; दोन हजार मेले व चारपांचशे दुखावले आहेत.

प्र०—आतां आमचें एकंदर सैन्य किती शिष्टक राहिलें, व शत्रूचें किती आहे ?

सं०—शत्रूच्या पंधरा हजार सैन्यापैकीं कालच्या छाप्यानें काय हजारभर कमी झालें असेल तेवढेंच; शिवाय ह्या चौदा हजारांत खानाच्या वधामुळें चिडलेले चार हजार पठाण अरब आहेत. लढाई देण्याला लायक असे आमचे दोन अडीच हजार लोक आहेत, पण दंवडीमुळें बायकांपोरांबरोबर चारपांचशे लोक तरी काळें तोंड करतीलसें वाटतें.

(पडद्यांत दंवडीचे झंगट. “ कांचनगडावरील तमाम गडकरीहो, आज दोन प्रहर दिवस येई तों कांचनगडावरील जे कोणी राखें खालीं ठेवून, आमच्या गोदांत येतील, त्यांना पुढें जाऊं देऊं अशी शत्रूची चिठ्ठी आली आहे. ज्या कोणास शत्रूस शरण जाऊन प्राण वांचवावयाचे असतील, त्यांना तसें करण्यास प्रतापरावांची बिलकुल आडकाठी नाहीं. शत्रूशीं लढून समरांगणावर देह ठेवण्यांतच ज्यांना पुरुषार्थ वाटत असेल त्यांनीं प्रतापरावांबरोबर शत्रूच्या अंगावर चालून जाण्याकरितां दोन प्रहराबरोबर पश्चिम वेशीपाशीं हजर असावे हो. ” झंगट.)

प्र०—कोणाच्या हुकुमानें ही दवंडी पिटली ? अर्धा कांचनगड अद्याप या मैदानावर उभा आहे, प्रतापरावाचीं हाडें मैदानावर पसरलीं नसून तीं अद्याप एके ठिकाणीं उभीं आहेत, असें असतांना शत्रूंचा शरण जाण्याचा उपदेश प्रतापरावाच्या गडकऱ्यांना करणारा एवढा धाडसी कोण ?

सं०—सरकारच्याच आज्ञेवरून दवंडी पिटविण्यास मीं सांगितलें. शत्रूंकडील चिट्ठी आली त्या वेळीं मी सरकारच्या जवळ होतो, व अशी अशी द्वाही फिरवा म्हणून सरकारांनीं शांतपणें विचार करून मग मला आज्ञा केली.

प्र०—होय, मीं सांगितलें खरें ! दवलतराव, कांचनगड सोडून एकदम एथून निघून जाण्यास कांहीं सवड आहे काय, म्हणून देहळणी करण्यास तुम्ही त्या वेळीं गेलां होतां, आणि मला कायसेंसे वाटून ही द्वाही पारविण्यास मीं संमति दिली. कांचनगड सोडण्यास अद्याप दोन प्रहर अवकाश आहे. द्वाहीप्रमाणें आपले प्राण ज्यांना वांचवावयाचे असतील, त्यांना प्रहर दिवस यावयाचे आंत कांचनगडावरून खालीं हांकलून लावा. विजयानगरचे जे खरे खरे पुत्र असतील, त्यांनीं आपल्याजवळचीं सर्व हत्यारे व दारूगोळा बरोबर घेऊन, दोन प्रहराबरोबर पश्चिमवेशीपार्शीं दाखल व्हावें.

द० व सं०—दीडप्रहर दिवसालाच सर्व गडकरी घेऊन आम्ही वेशीपार्शीं हजर आहों म्हणून समजा. [द० व संताजी जातात.]

प्र०—(स्वगत) विजयानगर कधींतरी स्वतंत्र होईल काय ? दोनतीन प्रहरांपूर्वीं शत्रूच्या लक्षावधी फौजेपुढें उभा राहून, रामराजाचे वंशजांना कैदेतून सोडवीन व विजयानगरचें तत्त्व पुन्हां खात्रीनें स्थापीन, अशी मीं प्रतिज्ञा केली असती ! पण आतां ? नको ते शब्द ! देवा, माझ्या तोंडून ते शब्द काढूं नको. पिलाजोराव, हंबीरराव, मलाच पुढारीपणाचा मान कां द्यावा, अशी कल्पना तुमच्या मनांत उत्पन्न होऊन जर तुम्ही असें केलें असेल, तर असा केसानें गळा कापण्यापूर्वीं एक शब्दानें मला तसें सुचवायचें होतें, तुमचा नोकर—तुमचा बंदा—म्हणून मी शत्रूच्या अंगावर तुद्दन पडलों असतो. पादशाही राज्य नाहीसें होऊन, त्या जागीं उभारलेल्या हिंदुपादशाहीपुढें, केवळ वेलधारी होऊन उभे राहण्यांत प्रतापरावास खरोखरच कृतकृत्य वाटलें असतें. सात आठ वर्षे कांचनगडावर एवढी खस्त खाल्ली, मोहनेसारख्या खीरतनास

सतत दुःखांत— चंपा येते.) अरे, ही मोहनेची दासी मजकडेच येत आहे. माझ्या दुःखाच्या कडेलेटाची वेळ मी मुद्दाम म्हणून लांबणीवर टाकीत असतां, अंगावर कोमळणाऱ्या दुःखाच्या पर्वतापासून जाणूनबुजून अंग चोरीत असतां, मला बळजोरीने दुःखाजवळ ओढून नेण्यास हो आली असावी ! चंपे, कोठें चाललीस ?

चं०—सरकारस्वारी काय करीत आहे हें पाहून ये, म्हणून बाईसाहेबांनी आज्ञा केल्यावरून इकडे आले.

प्र०—मोहना काय करीत आहे ?

चं०—डोळ्यांतून एकसारखें पाणी चाललें आहे, त्या झाल्या तरी दुसरे काय करणार ?

प्र०—हा मी आलोंच तिकडे. [चंपा जाते.] प्रतापराव, वज्राहून हृदय कठोर करा, मांग. पिशाच्च, राक्षस, यांच्याहून अधिक निर्दय व्हा, आणि मग मोहनेच्या महालांत पाय टाका. पादशहाच्या जुलामामुळे कुद्ध झालेल्या विजयानगरच्या देवतांनो, गांजलेल्या तुमच्या धर्माला, तुमचा स्वतःचा बळी देण्यास तुम्हीं तयार झालेंच पाहिजे. [जातो.]

अंक ३ था—प्रवेश चौथा.

—:०:—

स्थळ—मोहनेचा महाल.

(मोहना सचित्त बसली आहे.)

मो०—जगदंबे, असे माझ्या हातून कोणचें पाप झालें, म्हणून माझ्यावर एवढा राग केलास ! मला पापिणीला जन्माला घालून, माझ्याबद्दल प्रतापरावासारख्या सरदारांच्या मनांत प्रेम उत्पन्न करून, माझ्या पायीं त्याच्या सर्व सुखाची नासाडी केलीस, याहून दुसरी शिक्षा माझ्या पापाबद्दल नव्हती का ? (प्रतापराव येतो व जवळ जाऊन मागे उभा राहतो.) प्रतापराव, माझे मुख्य दैवत आपण, माझे सर्व सुख आपण, माझ्या जिवाचा विसावा आपण, माझा मोक्ष आपण, माझे परब्रह्म आपण. प्रतापराव, आपणांवरचें माझे प्रेम स्वप्नांत कधीही

चुकून जरा देखील ढळलें नाहीं. तें प्रेम आठवा, आणि या गरीब दासीमुळें आपणावर ओढवलेल्या ह्या भयंकर प्रसंगाबद्दल तिला क्षमा करा.

प्र०—(पुढें होऊन) मोहने, तुझीच क्षमा मागण्याकरितां पदर पसरून हा प्रतापराव तुजजवळ उभा आहे.

मो०—(उठून) महाराज, हें काय ? मी अपराधी आणि माझी काय म्हणून क्षमा मागायची ? (जवळ जाऊन) ह्या दासीचा आपणांला तिटकारा नाहींना आला ? मोहनेचा आपणांला राग नाहींना आला ? ह्या दासीवरचें आपलें प्रेम आहे तसेंच आहेना ? जगदंबे, विनाकारण मीं आतां तुला दोष दिला. मजसारखी धन्य स्त्री पृथ्वीवर दुसरी कोणीही सांपडणार नाहीं.

प्र०—मोहने, मजसारख्या हुदैवी अपेशी पुरुषाचे प्रेमांत धन्य मानण्यासारखें काय आहे ? माझी धनदौलत, माझा आभिमान, माझा दरारा, ह्या कांचनगडांत भरलेला होता; ज्या वेळीं गड कोसळला, त्या वेळींच माझ्यातील सर्व चांगल्या गुणांचा लोप झाला. माझ्या प्रेमांत आतां आनंद मानण्याजोगें काय उरलें आहे ? मोहने, शत्रूवर आवेशानें तुटून पडून समरांगणावर देह ठेवून, वीरांची अक्षय कीर्ति मिळविण्याचा ह्कूम माझ्या शरिरास करण्यापूर्वी, माझा आत्मा तुझ्याभोंवतीं घुटमळत आहे. मोहने, तुझी शेवटची गांठ घ्यावी, मीं तुझा जो छळ केला असेल, तुला जें दुःख दिलें असेल, तें सर्व मजवर कृपा करून विसरून जा, अशी तुला शेवटची विनंति करावी, एवढ्याचकरितां मी आतां ह्या महालांत आलों. (पड्यांत दवंडीचें झंगट व दवंडी पूर्वोक्त) मोहने, ही दवंडी तूं ऐकलीसच. बरेच गडकरी आतां कांचनगड सोडून जातील. वेषांतर करून त्यांच्या बरोबर तूं गेलीस व सोनगडास पोचलीस, तर माझ्यामागे माझ्या मोहनेचें काय होईल, ही तरी मला काळजी रहाणार नाहीं.

मो०—नाहीं; महाराज, नाहीं. मी आपल्याला सोडून सोनगडाला जायची नाहीं. तलवार कशी धरावी, माला कसा फेंकावा, हें सर्व मी लहानपणींच शिकलें आहे. तेव्हां हुज्याचा पोषाख देऊन मला जर लढाईत बरोबर नेली, तर माझ्या हातून अखेरपर्यंत आपली सेवाचकरी तरी होईल.

प्र०—मोहने, लढाईला प्रारंभ झाला, तरवारी म्यानांतून बाहेर झळकल्या, आणि पहिली चकमक झाली, कीं भीतीनें तुझे डोळे आपोआप मिटतील, शत्रूच्या निकराच्या हल्ल्याचे वेळीं तूं बेशुद्ध होऊन पडशील आणि अशा स्थितींत जाधव कुळाची सर्वे अब्रू कदाचित् शत्रूच्या हातीं सांपडेल. नाही, ह्याला मी कधीही रुकार देणार नाहीं.

मो०—महाराज, जाधव कुळाची अब्रू मळीण होईल, अशी आपण भीति नको बाळगायला. माझ्या ह्या विनंतीस रुकार तरी द्यावा, किंवा दिल्लीच्या बादशहानें रजपुतांच्या किल्ल्याला वेढा दिल्याची हकीकत आपण एकदां बखरींतून मला मुद्दाम वाचून दाखविली होती, तशासारखें जाधव कुळाची अब्रू राखण्याकरितां तरी करावें. फत्तेपूर शिक्रीस रजपुतांनीं ज्याप्रमाणें केलें, त्याप्रमाणें ह्या पापिणीच्या जीविताचा अंत आपल्या तरवारीनें करा. महाराज, आपण जिवार उदार होऊन शत्रूशीं लढून, समरांगणीं वीरांची अखेरची कीर्ति मिळविल्यावर स्वर्गलोकाच्या अप्सरा आपणांला सामोऱ्या येतील; त्या अप्सरांचा महाराज, मला मत्सर वाटतो. आपल्या हातून मरण आल्यानें माझीं पूर्व जन्मींचीं पापें जळून नाहींशीं होतील; आणि त्या सर्वे अप्सरांनां मागें लोटून हातांत विजयाची माळ घेऊन, मी आपल्याला सामोरी येईन. महाराज, तुमच्यावर निष्कपट प्रेम करणाऱ्या तुमच्या ह्या लाडक्या मोहनेचा हा शेवटचा दृष्ट, ही शेवटची हौस, कसेही करून पुरवा.

प्र०—मलता दृष्ट घेऊन माझ्या जिवाला मात्र असह्य दुःख देत आहेस ! मोहने, शौर्यांत रजपुतांना आम्ही मागें सारूं, तोफांच्या व बंदुकींच्या गोळ्यांचा वर्षाव होत असतां पेटलेल्या तोफेवर घोडा घालून, एक हात कान्यांतील दारूवर ठेवून, दुसऱ्या हातांतील भाल्यानें गोळंदाजास ठार करूं. मोहने, ह्याहूनही अघटित भीमकर्म आम्ही मराठ्यांनीं करावीत. पण आपल्याच बायकांचा जीव घेण्याचें क्रूरपणाचें काम आमच्या हातून व्हावयाचें नाही. रजपूत जसे अब्रूकरितां धडपडतात त्यांच्याहून अधिक तसेंच आम्ही तळमळूं; यश मलीन होणार, असें वाटतांच त्यांच्याहून अधिक यातना आमच्या जिवाला होतील; पण मोहने, आम्ही आमच्या बायकांची योग्यता अधिक समजतो. आमच्या बायकांत कर्तबगारी रजपूत स्त्रियांहून खचित अधिक

प्र०—आम्ही आमच्या बायकांची योग्यता अधिक समजतो. [पृ० ७४]

आहे. आपल्या राजाचें, आपल्या घराण्याचें, आपल्या धर्माचें, नांव राखण्याकरितां रणांगणावर प्रत्यक्ष कृतांतकाळास कवटाळण्यास आम्ही धांवत जाऊं; पण आमच्या बायकांनीं आपली अन्न कशी राखावी, हें आम्ही आमच्या बायकांवरच सोपवूं. मराठ्यांची वहिवाट आजपर्यंतची अशीच आहे. प्राणाहून प्रिय असलेल्या आपल्या लाडक्या पत्नीला हातांनीं लोटून देऊन, शत्रूच्या अंगावर तुटून पडण्याचा आम्हां वीरांचा आजपर्यंतचा बाणा आहे; आणि आपली अन्न रजपूत स्त्रियांहून चांगली राखणाऱ्या पतिव्रतांची उदाहरणे आमच्यांत शेंकडो आहेत.

मो०—मला एकटीलाच येथें सोडून आपण जाणार म्हणायचें एकूण !
महाराज,—

प्र०—मोहने, बायको, मुलगा, ह्यांच्या मोहांत न गुंततां, मी आपल्या कर्तव्याला जागेन, म्हणून बाबांपाशीं घेतलेली शपथ, क्षणभरही मला आतां येथें उभा राहूं देत नाहीं. शेवटचें तुझें दर्शन घ्यावयाचें होतें,—असा शोक करून काय उपयोग ? नशिबीं असेल तें मुकाट्यानें सोसण्यांतच मोठेपणा आहे. मोहने, तुझे शेवटचे प्रेमाचे शब्द एकावयाचे होते, झालें. सोड मला आतां. जातो मी.

[स्वतःस सोडवून घेऊन जाऊं लागतो. मोहना मूर्च्छित होऊन त्याच्या पायावर पडते.]
हिला मूर्च्छा आली अं !—चंपे, जरा पाणी आण.

[चंपा पाणी घेऊन मोहनेवर शिंपडते.]

ह्या महालांतून बाहेर पडण्याइतका, जगदंबे, ह्या वेळीं मला क्रूरपणा दे. सावध होऊं लागली का ?

चं०—बाईसाहेब, महाराज तुम्हांला सोडून काहीं गेले नाहीत. डोळे उघडून तरी पहा. महाराज, पहा बाईसाहेबांनीं हा हात हालविला. इतक्यांत डोळे उघडतील.
[पाणी शिंपडतें.]

प्र०—अशा स्थितींत मोहनेनें मजकडे प्रेमानें पाहिल्यावर, ब्रह्मांडांतला सगळा क्रूरपणा माझ्या एकट्याच्या वांटणीला जरी आला, तरी माझ्या हातून हिला सोडून जाणें व्हावयाचें नाही ! चंपे, मोहना खुद्दीवर आल्यावर तिला सांग, ह्या महालांतून बाहेर जातांना, आपल्या पायावर सर्व सृष्टीचें वजन कोणीं ठेविलें आहेस प्रतापरावाला वाटलें. जातो मी. जाधव कुळाच्या

कांचनगडची माहना.

देवतांनो, ही माझी निराश्रित बायको मी तुमच्या स्वाधीन केली आहे. विजयानगरचा नाश करणारांचा—माझ्या धर्माचा छळ करणाऱ्यांचा—सूड घेण्याकरतां मी जात आहे. विजयानगरच्या देवतांनो, विजयानगरच्या साधूसंतांनो, मोहनेची अब्रू राखण्याचें काम आतां सर्वस्वी तुमचें आहे.

[जातो.]

चं०—बाईसाहेब, सावध व्हा; सावध व्हा.

मो०—(डोळे उघडून.) महाराज,—चंपे, स्वारी गेली का ग? अखेर माझ्याशीं निष्ठुरतेनें वागले ना? (उठून) गेले; मोहने, तुला टाकून गेले! चंपे, जातांना काहीं बोलले का?

चं०—होय बाईसाहेब. महाराज आपल्या जवळ बसले, त्यांच्या डोळ्यां तून एकसारखे निघणारे अश्रू आपल्या अंगावर पडत होते,—

मो०—होय का? खरें का हें?

चं०—खरें बाईसाहेब. मी शिंपडलेल्या पाण्यानें आपण सावध झालां म्हणण्यापेक्षां, आपल्या मुखावर पडलेल्या त्यांच्या अश्रूंनींच आपण लवकर शुद्धीवर आलां,—

मो०—जातांना काय म्हणाले ग?

चं०—आपलें संरक्षण करण्याकरितां, आपली अब्रू राखण्याकरितां परमेश्वराची, जगदंबेची, त्यांनीं प्रार्थना केली; आणि मला गेलेंच पाहिजे, असें म्हणून मोठ्या कष्टानें गेले!

मो०—महाराजांच्या अखेरच्या त्रासाला मोहना कारण झाली म्हणायची! मला बरोबर न्याय म्हणून ह्या पापिणीनें कशाला बरें दृष्ट धरिला? ऊठ, मोहने ऊठ; तूंही मर्दानी पोषाख कर, आणि महाराजांनीं जरी तुला बरोबर नेलें नाहीं, तरी तूं त्यांच्या मागोमाग जा. आमच्या स्त्रिया रजपुतांच्या स्त्रियांहून अधिक तेजस्वी असतात असेच शब्द स्वारींच्या तोंडून निघाले, नाहीं? माझी तलवार, माझा भाला बरोबर घेऊन मी कांचनगडाच्या सैन्यामागून जाईन, आणि लढाईला सुरुवात झाली कीं, महाराजांच्या जवळ जाऊन शेजारीं लढत राहीन. शत्रूचा मोड करण्यास प्रतापरावांना मोहना मदत करील, किंवा तशी

वेळ आल्यास स्वामीबरोबर आपलाही देह रणांगणावर ठेवील. वोरपत्नीला हेंच सहगमन योग्य. चंपे, तुला एक कामगिरी मला सांगावयाची आहे. माझ्या गळ्याची शपथ आहे तुला, ती तूं करशील ना ?

चं०--बाईसाहेबांचा काय हुकूम आहे ?

मो०--चंपे, शहाजी एकदांड वर्षाचा असेल, मी त्याला येथेंच खेळवीत होतें, आणि स्वारी महालांत आली; त्या वेळाचा वृद्धपणा पाहून महाराजांनीं बळजोरीनें त्या गुलामाला मांडीवर बसवून घेतलें, आणि मला म्हणायचें झालें, आमच्या या कटाच्या खऱ्या उद्योगाला कांहीं वर्षांनीं आरंभ झाला आणि उद्योग शेवटाला जाण्याचे पूर्वीच माझें वरेंबाईट झालें, तर माझा उद्योग हा खात्रीनें पुढें चालवील; मुलगा झाला म्हणजे बापाला आपल्या आयुष्याच्या क्षणभंगुरत्वाबद्दल वाईट वाटत नाही; कारण, आपलें सत्त्व चिरस्थायी झालें असें त्याला वाटतें. चंपे, शहाजीची आणि माझी किंवा स्वारीची गांठ पडेल, असें मला वाटत नाही. चंपे, तूं आतां सोनगडावर जाऊन माझ्या शहाजीजवळ रहा. तो चांगला मोठा झाल्यावर, त्याला चांगलें कळूं लागल्यावर, त्याच्या आजोबाचे हेतु काय होते ते त्याला चांगले शिकीव, त्याच्या वडिलांनीं कोणचा उद्योग आरंभिला होतो तें त्याला कळीव, आणि त्याच्या घराण्यांतील पुरुषांनीं आरंभलेला उद्योग शेवटास नेण्याचा बोजा त्याच्या शिरावर आहे, अशी ह्या मोहनेची—त्याच्या दुदैवी आईची—शेवटची आज्ञा—शेवटचा निरोप—शेवटची इच्छा—त्याला सांग.

[पडदा.]

चौथा अंक समाप्त.

अंक पांचवा.

—:०:—

प्रवेश पहिला.

स्थळ—रणभूमि. (पिलाजी माने व त्याचे दोन सरदार येतात.)

पि०—आम्हीं पूर्वी ठरविल्याप्रमाणें दवलतराव चांगले फसले म्हणावयाचे ! आपण शत्रूच्या फळीतून पार निसटून जात आहों असेंच त्यांना वाटलें असेल ! अतिशहाण्याचा बैल रिकामा म्हणतात तशांतली दवलतरावाची अवस्था झाली. एव्हांना पश्चिम खिंडींत राघोजीरावांनीं त्यांना गांठलें असेल नाहीं ?

प०स०—राघोजीरावांच्या सांपळ्यांत दवलतराव आयता जिवंत सांपडणार !

पि०—राघोजीरावांनीं हें काम चांगलें केलें ! राघोजीराव मोठे हुषार आहेत; पण सकाळीं यमुनेबरोबरच हंबीररावांनाही कैद करून—

दु० स०—त्यांत कांहीं त्यांची कसूर नाहीं. सरकारच्या छावणींतून सकाळीं जे हंबीरराव बाहेर पडले ते स्वतःच्या डेऱ्याकडे गेलेच नाहींत ! वाटेत एका ठिकाणीं त्यांचा शेला पडला होता, एका ठिकाणीं मंदिल सांपडला स्वारी बहुतेक उघडीनागडीच चोहोंकडे भटकत असावी ! (पडद्यांत “ थांवा, पकडा, सोडूं नका, आतां ही आमच्या हातीं लागलीच पाहिजे. ”)

पि०—हंबीररावांच्या सरदारांचा हा शब्द असावा. पाहूं बरें. ते पहा; पाहिलेंत, चेहरा नीट पहा. पुरुषाचे सोंग घेतलेली ही मोहना असावी ! चला, असे आपण वळसा घालून जाऊं आणि हंबीररावांच्या लोकांना मदत करूं-

[पडद्यांत दुसऱ्या बाजूनें पुरुषेषवांत मोहना व तिचा पाठलाग करणारे हंबीररावाचे लोक येतात.]

मो०—भेकड भिऱ्यांनो, या; असे पुढें या.

ह०चे स०—ह्या वेळीं मोहनेला हातची सोडूं नका. जाऊं या ह्याच बाजूला. सरलष्कर पिलाजी मान्यांच्या गोटाकडे आयती चालली आहे.

हं—खबरदार ! तल्वारीचें आनि भात्यांचें ह्या जगति काय काम ?

[पृ० ७९]

मो०—(स्वगत) हे म्हणतात त्याप्रमाणें मी भलत्याच दिशेला चाललें आहे खास; नाहीतर एव्हांना तिकडचें सैन्य मला दिसायला पाहिजे होतें. हे स्थळ असे उभे कां राहिले ? मला जिवंत पकडण्याचा यांचा बेत दिसतो. (उबड) या; पुढें या; असे मित्र्यासारखे उभे कां राहतां ? रणभूमीवर उभी राहिल्यावर वीरपत्नी किती शूर होऊं शकते, पतिव्रता किती क्रूर देवता बनते, हें तुम्हांला चांगलें समजावून देतें.

[पि० व इतर हंबीररावांच्या लोकांना मिळतात.]

पि०—असे दगडासारखे तुम्ही निश्चल कां ? हंबीररावांप्रमाणें तुमच्या-वरही मोहनेनें आपला मंत्र टाकला कीं काय ? चला, अंगावर चाल करून जा; अभिमन्यूला ज्याप्रमाणें व्यूहांत पकडलें, त्याप्रमाणें तुमच्या तलवारीच्या व भाल्यांच्या कैबांत हिला पकडला.

मो०—या, या, पुढें या; या भवानी तलवारीच्या धारेवर बळी पडून आपल्या पापाचें प्रायश्चित्त घ्यायला पुढें या.

पि०—पाहतां काय, बायकांच्या धमकावणीला तुम्ही भीक घालणार ! [हंबीररावांचे लोक तलवारी उपसून धांवून जातात. 'इतक्यांत हंबीरराव प्रवेश करून मध्यें उभा राहतो.]

हं०—खबरदार ! तलवारीचें आणि भाल्यांचें ह्या जगांत काय काम ? हें जग प्रेमाचें आहे, हें जग मोहनेचें आहे. मोहनेची तसवीर काढण्याकरितां रत्नविषांत मोहनेला पाहण्याची जर तुमची इच्छा असेल, तर त्या तलवारी अगोदर म्यानांत घाला, आणि मजप्रमाणें मोहनेचीं आर्जवे करा. मोहने—

पि०—ह्यांना श्रम शाला आहे, ह्या वेड्याचें—

हं०—मी वेडा कीं तुम्ही वेडे ! मोहनेची दृष्टि ह्या तुमच्या भाल्यांवर पडूं या, भाल्यांचीं टोके बोथट होतील, तलवारीची धार नाहीशी होईल. तुमच्या हातांतील ही निर्जीव हत्यारें मोहनेच्या प्रेमानें आपला तीक्ष्ण क्रूरपणा टाकून देऊन तुमच्या सजीव देहांना प्रेमाच्या जादूचें सुख कसलें असतें तें शिकवतील. मोहने, तलवार हातांत धरण्याचे श्रम तुला कशाला ?

मो०—(स्वगत) ह्या संधीला आपण पळ काढून तिकडच्या सैन्याला गांठावें हें बरें.

[मोहना जाऊं लागते. पि० इतर सरदारांना खुणावून मोहनेच्या भागून जाऊं लागतो.]

हं०—मोहने, जाऊं नको, जाऊं नको. तूं भिऊं नको. हू वेडे पहा आपोआप लपतछपत जाऊं लागले—

मो०—प्रतापरावांचें सैन्य ह्या जवळच्याच टेंकडीजवळ येत आहे; त्याला जाऊन मिळावें म्हणजे ह्या वेड्याचा त्रास चुकला. [जाते पि० वगैरे जातात.]

हं०—मोहने, मोहने,—अरे ही निघून देखील गेली ! तिनें जादूनें तर मला मारून टाकिलें नाहींना ? माझे पाय कां जागा सोडीत नाहींत ? मी कां अडून तिच्या मागे लागून जात नाहीं ? मी खुळा तर नाहींना ? मी वेडा कां बरें झालों ? परमेश्वरानें जर घरोघर मोहनाच मोहना उत्पन्न केल्या असल्या—चांगल्या सुंदर वस्तूंची लयलट जगांत कां असूं नये ? मी खात्रीन वेडा नाहीं. मोहनेचा नाद ज्या पुरुषांना लागावयाचा नाहीं तेच वेडे, तेच झुळे पावलांनो, मोहनेकडे मला वाहून नेण्याची जर तुमच्यांत शक्ति नसेल, व तुम्हीही माझ्याप्रमाणें मूर्ख बनलां असाल, तर मोहना जेथें जेथें आपल पाऊल ठेवीत गेली असल, तेवढ्याच त्या जागेवर जाऊन पडा, म्हणजे तुमच्यांत उत्साह वैर्य येईल [जातो. पिलाजी व त्याचे सरदार परत येतात.]

पि०—ह्या लोकांच्या हातांत मोहना आतां कसची सांणडे ! ती गेली पार निघून ! बरें; तुम्ही असें करा, ह्या हंबीन्याला फसवून कैद करा. अंगोदरच हंबीररावांचे सैन्य नाउमेदीनें लढत आहे आणि तशांत हा जर सैन्यापुढें आतांच्यासारखें वेडेंविडें काहीं बरळला तर सर्वच पारडें उलट फिरावयाचें !

प० स०—ह्या कारणानेंच प्रतापरावांचें सैन्य इतवेत पडे चालून आलें आणि त्यानें ही जवळची टेंकडी व त्यावरील आमच्या तोफा काबीज केल्या.

पि०—प्रताप्याची मला फिकीर नाहीं. खानाच्या खुनामुळे चिडलेले अरब, रोहिले, आतां त्याच्यावर सोडतो व घटके दोन घटकेन ह्या लढाईची

समाप्ति करतो. (पहिल्यास) तुम्ही हंबीररावांस पकडण्याच्या उद्योगाला जा. (दुसऱ्यास) तुम्ही फेजलला जाऊन माझा हुकूम कळवा कीं, खानाच्या खुनाचा सूड घेण्याची वेळ आतां आली आहे. [सरदार जातात.]

पि०—ह्या हंबीऱ्याला जिवंत धरलाच पाहिजे. यमुनेला तर राघोजी-रावानें धरून आपल्याबरोबर नेलीच. [जासूद येतो.]

जा०—सरदारसाहेब, पश्चिम खिंडींतून राघोजीरावाकडचें दुःखाचें वर्तमान घेऊन मी आलों आहे. सूर्याजीराव मोहिते, प्रतापरावाचे श्वशूर, पंधरा हजार पोक्त सरंजामानिशीं कांचनगडास मदत करण्यास आले आहेत. राघोजी-रावांनीं असें सांगितलें आहे कीं, कसेंही करून घटका दोन घटका सूर्याजीरावांना मी पुढें येऊं देत नाहीं; तोंपर्यंतच दोनतीन हजार अरबांची कुमक पाठवून द्यावी.

पि०—जा; लवकर जाऊन त्यांना सांग, मोहित्यांना पुढें येऊं देऊं नका, कुमक आलीच म्हणून समजा. (जासूद जातो.) आतां मात्र माझ्या नशिबानें उलट खाल्लीशी दिसते. हरकत नाहीं; नशिबा, तुला सांवरून धरायला हा पिलाजीराव खंबीर आहे. राघोजीराव त्या पश्चिम खिंडींत खुशाल मरूं दे; ह्या वेळीं माझ्या हाताखालच्या सर्व सैन्याचा मारा मी प्रतापरावांवर करणार. मोहित्यांचें पंधरा हजार सैन्य दाखल होण्याचे पूर्वी येथला कारभार आटपतो. हंबीऱ्याला कैद करून, प्रतापरावाचें शीर हातांत घेऊन माझे निवडक घोडे विजापुराकडे निघून गेल्यावर आपल्या जांवयाच्या नांवानें ऊर बडवून घ्यायला सूर्याजीराव मोहित्यांना कांचनगडाच्या मैदानावर खुशाल येऊं द्या.

[पडदा.]

अंक ५—प्रवेश दुसरा.

—:०:—

स्थळ—रणभूमी

(प्रतापराव, संताजीराव, सैन्यासह प्रवेश करतात.)

प्र०—एकूण दवलतराव शत्रूचा व्यूह फोडून पार गेले म्हणायचें ! शत्रूला जिकून दवलतराव पार गेले, कांचनगडचें नांव राहिलें. ते पुनः नवीन सेना उभी करतील आणि पादशाही बुडविण्याच्या प्रयत्नाला लागतील. संताजीराव, तुम्हीं आतां तलवार चांगली गाजविली !

सं०—आम्ही ह्या टेंकडीवर चढण्याबरोबर शत्रूच्या सैन्यांत पहा कशी एकच धांदल उडाली आहे ! हें आमचें सैन्य ह्या टेंकडीकडे येत आहे तर त्याला कोणी अडथळाही करीत नाही. हंबीरावाच्या लोकांनीं जशीं मघाशीं कांहीं हालचाल केलीं नाही, त्याप्रमाणेंच मान्यांचेही लोक आतां उगीच उभे आहेत. मोठेंच आश्चर्य !

प्र०—अहो, आम्हांला मुद्दाम म्हणून एके ठिकाणीं गोळा होऊं देत आहेत. त्यांच्या मनांत आमच्यापैकी कोणीही जिवंत राहूं नये असें असावेसे दिसतें.

सं०—पण ह्या टेंकडीवर जर सर्व आम्ही गोळा झालों, तर शत्रूला जाचणार नाही का ?

प्र०—संताजीराव, आमच्या चौपट पांचपट शत्रूचें सैन्य आहे. चार पांच हजार काटक आरब, रोहिले आहेत, किती तरी तोफा आहेत. ही भिकार टेंकडी आमचें किती वेळ रक्षण करणार ? संताजीराव, आज मरण हें आम्हां सर्वांच्या कपाळीं लिहिलेंच आहे; पण शत्रूचा पक्का सूड उग- विण्याचा सर्वांनीं निश्चय केला पाहिजे. संताजीराव, आमची मान तुटेल आमचीं हाडें चिंबून चिंबून जाऊन त्यांचा चुराडा होईल, पण संकटांना केंसभरही आम्ही हार जाणार नाही, हें शत्रूला आज पक्कें समजूं द्या. व्हणजे आम्ही जिवंत राहून जें कार्य आमच्या हातून पार पडणें अशक्य आहे, तें काम आमच्या मरणानें आपोआप होईल. आमचा काटक पणा, आमचें शौर्य, शरिरांत जिवाची धुगधुगी असे तों आमची लढण्याची

हौस, हीं विजापुरच्या पादशाहाला कळूं द्या, लाखों फौजेनें विजापुरास गराडा दिला असतां पादशाहास जी भीति वाटेल, त्याहून अधिक भीतीनें आमचें नांव निघण्याबरोबर पादशाहा कांपूं लागेल ! विजयानगराकरितां आम्ही किती हाल सोसले, धर्मासाठीं आम्ही आपले प्राण कसे खर्चा घातले, ह्याची हकीगत तुमच्या देशांत चोहोंकडे पसरूं द्या, तुमच्या प्रत्येक खेड्यांत दवलतरावासारखे—संताजीरावासारखे—सेनानायक जन्मास येतील, आणि प्रत्येक झोंपडींत ह्या माझ्या सेनेसारखे प्राणास प्राण देणारे शूरवीर निपजतील. तुमच्या देशभक्तीचें, तुमच्या धर्मनिष्ठेचें, शत्रूविषयींच्या असल सूडाचें बीज तुम्ही आज ह्या भूमींत आपल्या मरणानें पेरित आहां. वीरहो, तुम्ही आज मरायला जात नाहीं, तर एकाचे हजार—लाख होऊन, तुमच्या शत्रूचा बीमोड करण्याकरितां जात आहां.

सं०—प्रतापराव, आपण ह्या ठिकाणीं उभे राहून पहा, शत्रूच्या आंगावर आम्ही कसे तुटून पडतो तें ! ह्या दुसऱ्या तुकडीच्या लोकांनीं टेंकडी गांठली. ही पहा !

प्र०—संताजीराव, त्यांना व ह्या जवानांनाही टेंकडीच्या निरनिराळ्या भागीं नीट उभे करा आणि शेवटची माझी इच्छा काय आहे तें सर्वांना कळवा ! (संताजीराव व लोक जातात.) असले एकनिष्ठ शूर नोकर मिळणें म्हणजे मोठे भाग्यच समजलें पाहिजे. परमेश्वरा, आज आम्ही सर्वांची कत्तल झाल्यावर माझ्या या शूर, प्रामाणिक, पुण्यवान् सेनेला ज्या ठिकाणीं जन्मास घालशील, त्याच ठिकाणीं ह्या अभागी दुर्दैवी प्राण्यालाही पुन्हा जन्माला घाल, अशी माझी मरणापूर्वीची तुला प्रार्थना आहे. माझ्या पदरीं जर कांहीं पुण्य असेल तर त्याबद्दल मला स्वर्गसुख नको, नंदनवनांतील सुखोपभोग मला नकोत; पादशाहाचे जाचांतून विजयानगरास मुक्त करण्याचे कामीं माझें सर्व पुण्य खर्च होऊं दे. पुढील जन्मीं पुढारी सरदार होण्याइतकें जर माझें पुण्य नसेल, तर मराठ्यांचें जें सैन्य विजापुरची राखरांगोळी करील त्या सैन्यांतल्या अतिशय क्षुल्लक दर्जाच्या नोकराचे जन्माला, मला देवा, घाल. परमेश्वरा, मनुष्यकोटींत पुनः जन्मास घालण्याची जर माझी योग्यता नसेल, तर ज्या घोंब्या-

वर स्वार होऊन मराठे विजापुरचा दरवाजा फोडतील, त्या घोड्याच्या तरी जन्माला मला जाऊं दे. हा मानही पुढील जन्मीं जर मला मिळावयाचा नसेल तर, विजापुरावरील मराठ्यांच्या स्वारीची सामुग्री वाडून नेणारा बैल तरी निदान मला कर. देवा, माझा देश स्वतंत्र करण्याचे कामीं मी कधीही, केव्हांही, कसाही, उपयोगी पडूं नये, इतकें जर माझे पाप असेल, पिशाच योनींत जाऊन माझ्या पापाबद्दल यातना सोसण्याचें जर माझ्या फुटक्या नशिबीं लिहिलें असेल, तर मराठ्यांनीं विजापुरचा विध्वंस केल्यावर, त्या जागीं उगवणाऱ्या निवडुंगांतून पिशाचरूपानें निदान फिरण्याची मला परवानगी असूं दे.

[पडदा.]

अंक ५—प्रवेश तिसरा.

—:~::~—

स्थळ— कांचनगडाच्या मैदानावरची टेंकडी.

(दोन गोलंदाज येतात.)

प०—ह्या अरबांच्या पुढें व रोहिल्यांच्यापुढें आमच्या लोकांचा टिकाव फार वेळ लागेलसें वाटत नाहीं. अरे, ती पहा एक टोळी आपल्या तोफेच्या माघ्यांत आली, दे तोफेला एकदम सरबत्ती. (तोफेचा आवाज) इतका वेळ तोफ बंद ठेवल्याचें काहीं तरी सार्थक होऊं दे.

दु०—असलें मातबर युद्ध मीं कधीही पाहिलें नव्हतें. महाराजांनीं आज काय कत्तल करण्याचा सपाटा लाविला आहे ! प्रतापरावासारखा वीर सर्व दुनियांत नाहीं म्हणतात, तें अगदीं खरें आहे.

प०—सरकारच्या शेजारी, त्या पहा, वहिनीसाहेब लढत आहेत. मघाशीं त्या आमच्या तुकडीला येऊन मिळाल्या. त्यांना तूं पाहिलें नाहींस ?

दु०—नाहीं, मी पाहिलें नाहीं. हां ! दिसल्या. अरे, धनीसाहेब ज्या बाजूला गेले त्याच बाजूला सर्व आरब लोक गोळा झाले अं ! छे, त्यांनीं फार नेटानें हल्ल्याचें काम सुरू केलें आहे. तो पहा फेजल रागानें प्रतापरावांच्या

अंगावर चाल करीत आहे. दुष्टानें घात केला, धनीसाहेबांच्या अंगावर चांडाळानें मारली तलवार.

प०—शाबास ! वहिनीसाहेब, शाबास ! धन्य ! वीरपत्नी, धन्य ! ऐन वेळेला फेजलच्या हातावर त्यांनीं वार केला पहा ! भली खोड मोडली चोराची. तें पहा, सरकारस्वारीनें त्याचें शीर उडविलें आपल्या तरवारीनें ! जयघोष करा, दे तोफेला सरबत्ती. [तोफेचा आवाज.]

दु०—अरेरे ! हें फार वाईट झालें. सरकार व वहिनीसाहेब अरबांच्या अंगावर चाल करून फार पुढें गेलीं ! अरेरे, अरबांचा त्यांच्या सभोवतीं गराडा पडला. झाला ! घात झाला ! कितीजणांनीं तरी त्यांच्यावर तरवारी उगारल्या ह्या ! किती भाले त्यांच्यावर रोंखलेले हे ! पडले, लढाईत पडले; कांचनगडचा सूर्य मावळला; झाली, अवताराची समाप्ति झाली ! धनीसाहेब—महाराज—वीरहो, आरब त्यांना नेऊं पहात आहेत, नेऊं तरी देऊं नका. संताजीराव, असाच हल्ला नेटानें करा, म्हणजे आमचे सरकार, आमच्या वहिनीसाहेब, आमच्या हातीं तरी लागतील. शाबास ! संताजीरावांनीं दोघांनाही उचलून अलीकडे घेतलें हें एक बरें झालें.

प०—अरे, हा काय चमत्कार पाहिलास कां ? पिलाजी मान्यांच्या स्वारांनीं पळ काढिला; त्यांचें सैन्य मागें परतलें ! अरबांच्या तोंडचें पाणी पळालें ! त्यांची कोण धांदल उडाली पहा ! काय बरें कारण ?

दु०—हीं पहा हीं दोन्ही बाजूनीं दोन मोठीं सैन्ये ह्या जवळच्या टेंकडीच्या आडून आमच्या अगदीं जवळ आलीं आहेत. उजव्या हातच्या सैन्यांत तर हें दवलतरावांचें निशाण आहे.

प०—हें पहा डाव्या हातच्या ह्या सैन्यानें पिलाजी मान्यांच्या स्वारांना गांठलेंच ! दोन्ही सैन्ये आमच्याचजवळ येऊन ठेपलीं. दवलतरावांनीं एवढें मोठें सैन्य आणलें कोठचें ? डाव्या हातचें कोणाचें हें निशाण ?

दु०—हें सूर्याजीराव मोहित्याचें निशाण. मी ओखळलें; हा आमच्या सैन्याचा जय झाला ! धनीसाहेबांना घेऊन संताजीराव आलेच. परमेश्वरा, त्यांना मोठी जखम झालेली नसुं दे ! [जातात.]

अंक ५-प्रवेश चौथा.

—:~::~—

(संताजीराव, प्रतापराव, मोहना व इतर सरदार.)

सं०—(प्रतापरावाजवळ बसून) धनीसाहेब, सरकार, महाराज, शत्रूच्या अंगावर इतक्या आवेशानें स्वतः चालून जाण्याचें काय कारण होतें ? आम्ही काय नोकर कोणी नव्हतों काय ? वहिनीसाहेब, इतक्या जखमा अंगावर घेण्याचें काय कारण ? या संताजीरावावर सर्व लढाई सोंपवायची होती. महाराज, एक शब्द तरी मजशीं बोला.

प्र०—(सावध होऊन) लढाई—

सं०—बोलण्याची देखील शक्ति उरली नाही ! महाराज, सर्व जखमा बांधून झाल्यावर बोलवें.

प्र०—लढाईचें काय झालें ?

सं०—महाराज, दवलतराव व सूर्याजीराव मोहिते पंधरा हजार फौज वेऊन आले, आमची फत्ते झाली सरकार.

प्र०—आतां आनंदानें मरतों. दवलतराव कोठें आहेत ? सूर्याजीराव कोठें आहेत ? हें कोण शेजारीं जवळ आहे ? माझ्या शेजारीं लढत होती ती माझी लाडकी मोहना ना ?

सं०—होय महाराज. वहिनीसाहेबच ह्या.

प्र०—माझ्यानें हालवत नाहीं. मला तिच्या जवळ न्या. मोहने, माझ्या शेजारीं उभी राहून लढण्याचा तूं आपला हट्ट अखेरीस चालविलासच अं ! ही शुद्धीवर नाहीं का यायची ? मी आतां इतक्यांत मरणारच; पण मरण्यापूर्वी ही माझ्याशीं एक शब्द तरी नाहीं का हो बोलायची ? मोहने, काय धाडस हें ! आजच्या लढाईत तुझ्या अंगावर जितक्या जखमा झाल्या आहेत, तितक्या कोणाच्याही अंगावर झाल्या नसतील ! कशासाठीं हा हट्ट चालविलास ?

मो०—(सावध होऊन) त्यांना म्हणावें—

प्र०—मोहने, मी प्रतापराव तुझ्याजवळच बसलों आहे. तुझ्या ह्या अशा स्थितीला मी कारण झालों. क्षमा केली आहे असें म्हण. क्षणा दोन

क्षणांचा मी आतां सोबती आहे; तुझ्या तोंडचे ते शब्द मरणापूर्वी मला ऐकू दे.

मो०—महाराज, मीच तुमच्या ह्या स्थितीला कारण झालें. मला क्षमा म्हणा. मी जातें—मी आपल्या पुढें जातें. देवलोकीं आपण आलां म्हणजे आपणांस आवडतो तसला प्रेमाचा बगीचा, प्रेमाचा महाल बांधून ठेवण्यास मी पुढें जातें. ये—तें. [मरते.]

प्र०—गेली, माझी प्रिया माझ्या पुढें गेली. मोहने, मी हा तुझ्या मागो-माग आलोंच. (हंबीरराव, यमुना, व पिलाजी, यांना पहाऱ्यांत धेऊन दवलतराव व सूर्याजी येतात.) कोण आले हें ? दवलतराव—

द०—काय हा अनर्थ झाला ! संताजीराव, काय झालें हें !

प्र०—दवलतराव, तुम्ही विजयी झालां फार आनंद झाला. माझ्याबद्दल आतां दुःख करूं नका. संताजीराव, हा माझा मंदील दवलतरावांच्या मस्तकावर ठेवा. (संताजीराव तसें करितो.) दवलतराव, विजयानगर स्वतंत्र करण्याचा आतां सर्व बोजा तुमच्या शिरावर आहे. दवलतराव, आम्हां सर्वांचे पुढारी म्हणून माझा रामराम घ्या. सरदारहो, वीरहो, दवलतराव आतां पासून कटाचे मुख्य झाले. ते सांगतील तसें वागा. हें कोण हें ? हंबीरराव ! दवलतराव, यांना कडक शिक्षा करूं नका. ही यमुना ! मोहनेचें तिजवर प्रेम होतें. यांना यांच्या गडावर नेऊन सोडून द्या. पिलाजीरावांचें तुम्हांला वाटेल तें करा. सूर्याजीराव कोठें आहेत ? मामासाहेब, तुमच्या मुलीला माझ्यापासून कांहीं सुख झालें नाहीं; अखेरीस तिला असें मरावें लागलें ! मोहनेवर जसें तुमचें प्रेम होतें तसें आतां माझ्या शहाजीवर ठेवा. आणि ही जशी वीरकन्या, वीरपत्नी झाली तशी वीरमाताही होऊं दे. माझ्यानें आतां फार बोलवत नाहीं. मी आतां जातो, मोहना माझी वाट पहात आहे. आलों; लाडके, आलों. आतां नाहीं तुला मी अंतर देणार. रामराम मंडळी राम—रा—म.

[मरते.]

सू०—मोहने, प्रतापराव, मला वृद्धापकाळीं तुम्ही दुःख देऊन गेलाना !

[पडदा.]

समाप्त.

सचित्र वेणीसंहार (बर्बकृत.)	०-१२-०
दुर्गाताईची ओवाळणी (एक लहानशी गोष्ट)	०-१-०
हामीरमहाकाव्य (संस्कृत कविता न्यायचंदसूरिकृत)	१-८-०
आरेबियन नाइट्स् (कै. चिपळूणकर व रा० दामलेकृत)	
आरबी भाषेतील सुरस व चमत्कारिक गोष्टीचे ९ भाग एकत्र करून जाड टाईपांत छापिलेला मूळचा सचित्र समग्र ग्रंथ (टपाल खर्च १२ आणे.)	६-०-०
सचित्र आरेबियन नाइट्स् (नवीन आवृत्ति)	३-०-०
परशुरामकवीच्या लावण्या (शं. तु. शालिग्रामकृत)	१-०-०
रामजोशीकृत लावण्या	०-८-०
अनंत फंदीकृत	०-६-०
होनाजी बाळकृत	०-८-०
नारायणराव आणि गोदावरी (सचित्र अत्युत्तम कादंबरी)	१-०-०
चित्रमय जपान (सचित्र पुस्तक)	१-०-०
चित्रमय बर्मा	०-८-०
राजा रविवर्मा यांची चित्रे वर्णनयुक्त पुस्तक.	१-०-०

चरित्रें.

उत्तररामचरित्र (मराठीत)	०-८-०
जॉन ब्राइट चरित्र	०-१-०
कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांचे चरित्र.	
(सद्गर्तनप्रवर्तकमंडळीने बक्षीस दिलेले. साधे बाईडिंग)	१-४-०
डा. आनंदीबाई जोशी यांचे चरित्र	१-८-०
गलिब्रह्म याचा वृत्तांत	०-९-०

माणिकप्रभूचरित्र (हुमणावादकर)	१—०—०
धार्मिक पुस्तकें.	
धर्मपर व नीतिपर व्याख्यान (वा. आ. मोडककृत)	१—८—०
मानवधर्मसार (संक्षिप्त मनुस्मृति, रा. ब. चिं. वि. वैयकृत)	०—२—०
निळोवाचा गाथा (विष्णुबुवा जोगकृत)	१—०—०
दाशरथीरामचरित्र	०—४—०
गीतगोविंद ट. ख. १ आणा	०—७—०
गोविंद तारकगीत ट. ख. १ आणा	०—६—०
शिवलीलामृत रेशमी बाईडिंग	०—७—०
" (सार्धे) ट. ख. २ आणे	०—४—०
गणेशपुराण ट. ख. २ आणे	१—०—०
मदालसाचंपु (त्रिविक्रमकविकृत)	१—०—०

१०० प्रतीस एक रुपया.

प्रतीस पाव आणा ! प्रतीस पाव आणा !!

देशभक्तांचे फोटो.

१ दादाभाई नवरोजी. २ सर फेरोजशा मेथा. ३ डी. ई. वाच्छा.
४ लो. बा. गं. टिलक. ५ ना. गो. कृ. गोखले. ६ दे. लाला
लजपतराय. ७ बाबू सुरेंद्रनाथ बानर्जी. ८ दे. गणेश श्रीकृष्ण
खापर्डे. ९ बाबू बिपिनचंद्र पाल. १० कै. ज. म. गो. रानडे.

११ पंडित मदनमोहन मालवीय. १२ सर रोमेशचंद्र दत्त.
 १३ दे. जी. सुब्रह्मण्यम् आयर. १४ दे. शिवराम महादेव परांजपे.
 १५ कै. विष्णु कृष्ण चिपळूणकर. १६ ना. आनंदा चार्ल्ड. १७ रंगलर
 परांजपे. १८ डा. मो. गो. देशमुख. १९ राजा सर टी. माधवराव.
 २० सर डा. भालचंद्र. २१ दि. आर. रघुनाथराव. २२ दे. जस-
 वंतराव व आठवले. २३ कै. रणछोडलाल छोटालाल. २४ कै. प्रेमचंद
 रायचंद, मुंबई. २५ कै. गणेश वामुदेव जोशी. २६ कै. गोपाळ
 गणेश आगरकर. २७ कै. वामन शिवराम आपटे. २८ दे. नरसिंह
 चिंतामण केळकर. २९ दे. बाबासाहेब खरे, नासिक ३० ना.
 सय्यद हुसेन बिलीग्रामी. ३१ लाला दिनानाथ, एडिटर हिंदुस्थान.
 ३२ कै. वासुदेव बाळकृष्ण केळकर. ३३ कै. प्रो. जिनसीवाले.
 ३४ श्रीस्वामी रामतीर्थ. ३५ ना. विठ्ठलदास ठाकरसी. ३६ शेट
 मनमोहनदास रामजी. ३७ दे. विष्णूबोवा जोग. ३८ कै. विश्व-
 नाथ नारायण मंडलिक. ३९ कालीमाताजी, कलकत्ता.
 ४० श्रीस्वामी विवेकानंद. ४१ श्रीहंसस्वरूप योगीराज महात्मा.
 ४२ श्रीगुरु माणिकप्रभु. ४३ श्रीगुरुमार्तंड माणिकप्रभु. ४४ अश्विनी
 कुमार दत्त, बारिसाल. ४५ जे. चौधरी, कलकत्ता. ४६ रामभुज
 दत्त, लाहोर. ४७ प्रफुल्लचंद्र चकी. ४८ दे. चिदंबरम् पिले.
 ४९ डॉ. भांडारकर, पुणे. ५० मि. हैदर रेझा, दिल्ली. ५१ दे. लाला
 मुरलीधर, अंबाला. ५२ लियाकतहुसेन, कलकत्ता. ५३ ना. एन्.
 सुवराव, मद्रास. ५४ दे. फडके, एडिटर विहारी. ५५ कै. जव्हेरी-
 लाल उमियाशंकर याज्ञीक. ५६ कै. म. ब. नामजोशी. ५७ कै.
 ईश्वरचंद विद्यासागर. ५८ ना. पी. माधवराव, म्हैसूरचे दिवाण.
 ५९ दे. अजितसिंह, लाहोर. ६० दे. किसनसिंह, लाहोर. ६१ दे.
 अरविंद घोस. ६२ विरेंद्रकुमार घोस. ६३ डॉ. राशबिहारी घोस.

६४ दे. पी. कीरय्या फीडर, बेझवाडा. ६५ कै. ब्रम्हबांधव उपाध्याय. ६६ कै. पंडित अयोध्यानाथ. ६७ कै. ज. का. त्रि. तेलंग. ६८ दे. टी. पी. पित्रे. धारवाड. ६९ दे. नारायणराव बर्वे, धारवाड. ७० खुदीराम बोस. ७१ बाबू मनमोहन घोस. ७२ कै. वासुदेव बळवंत फडके. ७३ कै. शंकर मोरो रानडे. ७४ प्रो. विजापूरकर. ७५ दे. कृ. प्र. खाडिलकर. ७६ दे. बक्षी जैसीराम. ७७ काटकरबोवा, पंढरपुर. ७८ दे. लिमये व सायन्ना नरसू. स्वराज्यपत्राचे कर्ते, सोलापूर. ७९ वॅ. गांधी, ट्रान्सवाल. ८० कै. प्रतापचंद्र मुजुमदार. ८१ नरेंद्र गोस्वामी. ८२ सत्येंद्रनाथ बोस. ८३ कै. आनंदमोहन बोस. ८४ कै. कालीचरण बानर्जी. ८५ डॉ. जे. बोस, कलकत्ता. ८६ श्रीशेषाचल महाराज, अगडी. ८७ श्रीरामकृष्ण परमहंस, कलकत्ता. ८८ श्रीब्रह्मानंदस्वामी गंगनाथ, बडोदे. ८९ शेट लक्ष्मणदासजी मथुरावाले. ९० श्रीस्वामी देवकीनंदन. ९१ श्रीस्वामी दयानंद सरस्वती. ९२ महासाधु तुकाराम. ९३ श्रीरामदासस्वामी. ९४ श्रीमच्छंकराचार्य. ९५ श्रीस्वामी अभेदानंद. ९६ रणछोडलालजी महाराज, पोरबंदर.

राजेरजवाडे व इतर सरदार.

१ बादशहा सातवे एडवर्ड. २ राणी अलेक्झांड्रा. ३ अफगाणि-स्थानचे अमीर. ४ जपानचे राजा व राणी. ५ श्रीछत्रपती शिवाजी. ६ सयाजीराव गायकवाड, बडोदे. ७ महाराणी, बडोदे. ८ नेपाळचे महाराज. ९ मिरजचे अधिपति. १० शिंदेसरकार, ग्वालोर. ११ भैसूरचे महाराज. १२ राजा रविवर्मा. १३ होळकर

सरकार, इंदोर. १४ प्रिन्स रणजितसिंहजी. १५ रामदास
आणि शिवाजी. १६ नानासाहेब पेशवे. १८५७. १७ हैदराबादचे
निजाम १८ तात्या टोपी. १९ दुर्भंगाचे महाराज. २० सवाई
माधवराव पेशवे. २१ अहिल्याबाई होळकर २२ झांशीची राणी,
लक्ष्मीबाई. २३ मैमनसिंगचे महाराज, २४ म्हैसूरचे माजी
महाराज. २५ कै. श्री. अप्पासाहेब जमखिंडीकर. २६ त्रावण-
कोरचे महाराज.

देवादिकांचीं चित्रे.

१ श्री विठ्ठल, पंढरपूर. २ रखुमाबाई, पंढरपूर. ३ श्री शिव-
पंचायतन. ४ श्री गणपति. ५ रामवनवास. ६ उषास्वप्न. ७ श्री
दत्तात्रय. ८ श्री दत्तात्रय. (निराळा) ९ श्री दत्तात्रय. (निराळा)
१० श्री तुकाराम. ११ श्री रामपंचायतन. १२ श्री हनुमान.

राजा रविवर्मा याचीं चित्रे.

भाग १.

१ श्री विष्णु गरुडवाहन. २ श्रीलक्ष्मी. ३ मोहिनी. ४ गंगा-
वतरण. ५ सरस्वती. ६ अहिल्या. ७ हरिश्चंद्र-तारामती.
८ अजविलाप. ९ दमयंती. (१) १० दमयंती (२) ११ नल-
दमयंती. १२ दमयंती. (३) १२ (अ) शिवधनुर्भंग.
१३ सीतास्वयंस्वर. १३ (अ) जटायूपक्षच्छेद. १४ सीता.
(अशोकवनांत बसलेली) १४ (अ) राजा रुक्मांगद आपल्या पुत्राचा
शिरच्छेद करीत आहे. १५ विश्वामित्र-मेनिका. १६ शकुंतला व
तिच्या सख्या. १७ शकुंतला-पत्रलेखन. १८ भरत. १९ गंगा.
२० शंतनुमत्स्यगंधा. २१ कंसमाया. २२ कृष्णदृष्ट. २३ गोदो-

१३ चित्रशाळा स्टीम प्रेस, पुणे.

हनु. २४ मृत्तिकाभक्षण. २४ (अ) वसुदेव-देवकी-बंधमोचन.
२५ कुंजवनांतील राधा. २६ राधामाधव. २७ अर्जुन-सुमद्रा.
२८ सैरंध्री नं. ३. २९ सैरंध्री नं २. ३० सैरंध्री नं १. ३१ कीचक-
सैरंध्री. ३२ द्रौपदीवस्त्राहरण. ३३ कृष्णशिष्टाई. ३४ लाला रूख.
३५ बेगमचा स्नानविधि. ३६ हिंदुस्थानांतील सर्व जातींच्या स्त्रिया.
३७ महाराष्ट्रसुंदरी. ३८ वैष्णवकन्या. ३९ मद्रासी सुंदर स्त्री.
४० मद्रासी मुलगी. ४१ मल्याळी स्त्री. ४२ मलया स्त्री. ४३ मलय-
सुंदरी. ४४ मल्याळ सुंदरी. ४५ गोवेंकरीण. ४६ राजा रविवर्मा.

मोठे लोक.

१ सर हेनरी कॉटन. २ जोसेफ म्याझिनी. ३ ग्यारिवाल्डी. ४ ग्लाड-
स्टन ५ सालिसवरी. ६ सर डब्ल्यू. वेडरबर्न. ७ मि. ब्राडला.
८ अडमिरल टोगो. ९ अनिवेझंट. १० क. अलकॉट. ११ केर
हार्डी. १२ सर जमशेटजी जिजीभाई. १३ प्रो. मॅक्समुलर.

१०० प्रतीस जेव्हा रुपये,

प्रत्येकीं. ४॥] साईज ८×१० [प्रत्येकीं. ४॥

१ सातवे एडवर्ड सहकटुंब. २ श्रीमच्छंकराचार्य. ३ लाल-पाल-वाल.
४ गौरजहान. (बंगाली गाणारीण.) ५ नवीन मतांचे चार पुढारी.

ऐतिहासिक स्त्रीपुरुषांच्या तसविरा.

मोंगल बादशहा व सरदार.

१ तैमूरलंग. २ बाबर. ३ हुमायून. ४ अकबर. ५ जहांगीर.
६ नूरजहान. ७ शहाजहान. ८ मुमताजमहाल. ९ औरंगजेब.